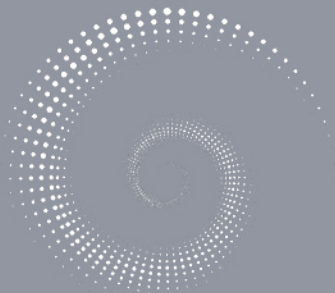

ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Ερμηνεία κατ' άρθρο

Άρθρο 120

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΑΠΑΣΤΥΛΙΑΝΟΣ

Ηλεκτρονική έκδοση

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΣΠ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, Γ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Ιανουάριος 2023

ΣΥΝΤΑΓΜΑ
WATCH.GR

ΤΜΗΜΑ Δ´

ΑΚΡΟΤΕΛΕΥΤΙΑ ΔΙΑΤΑΞΗ

Άρθρο 120

Υποχρέωση σεβασμού στο Σύνταγμα-Δικαίωμα Αντίστασης

1. Το Σύνταγμα αυτό, που ψηφίστηκε από την Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων, υπογράφεται από τον Πρόεδρό της, δημοσιεύεται από τον προσωρινό Πρόεδρο της Δημοκρατίας στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, με διάταγμα που προσυπογράφεται από το Υπουργικό Συμβούλιο και αρχίζει να ισχύει από τις ένδεκα Ιουνίου 1975.

2. Ο σεβασμός στο Σύνταγμα και τους νόμους που συμφωνούν με αυτό και η αφοσίωση στην Πατρίδα και τη Δημοκρατία αποτελούν θεμελιώδη υποχρέωση όλων των Ελλήνων.

3. Ο σφετερισμός, με οποιονδήποτε τρόπο, της λαϊκής κυριαρχίας και των εξουσιών που απορρέουν από αυτή διώκεται μόλις αποκατασταθεί η νόμιμη εξουσία, οπότε αρχίζει και η παραγραφή του εγκλήματος.

4. Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΑΠΑΣΤΥΛΙΑΝΟΣ

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ackerman B., *We the People*, vol 2: Transformations, 2000· Αλιβιζάτος Ν., *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, 2011· Ανθόπουλος Χ., *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, 1993· Bánkuti M./Halmai G./Scheppelle K.L., *Hungary's Illiberal Turn: Disabling the Constitution*, *Journal of Democracy*, 2012· Βασιλόγιαννης Φ., *Το μίσος για τη Φιλελεύθερη Δημοκρατία*, 2019· Βλαχογιάννης Α., «Υπακοή δια της αντίστασης», Η παιδαγωγική λειτουργία του άρθρου 120 παρ 4», επίμετρο σε Φ. Σπυρόπουλος, *Το Δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος*, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2022· Βενιζέλος Ε., *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021· Βενιζέλος Ε., *Η επίκληση του Συντάγματος από τους εχθρούς του*, 2021, διαθέσιμο σε [link](#)· Βενιζέλος Ε., *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975*, 1984· Bernal-Pulido C., *Unconstitutional constitutional amendments in the case study of Colombia: An analysis of the justification*

and meaning of the constitutional replacement, ICON, 2013· Γιαταγάνας Ξ. «Άρθρο 120», σε Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος /Γ.Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017· Γιαταγάνας Ξ., *Η «Καταστρατήγηση του Συντάγματος»*, ΤοΣ, 1975· Choudry S., *Transnational Constitutionalism and a Limited Doctrine of Unconstitutional Constitutional Amendments: A Reply to Rosalind Dixon and David Landau*, ICON, 2017· Δρόσος Γ., *Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας*, 1996· Elster J., *Ulysses Unbound*, 2000· Ζωή Κ./Λασθιωτάκης Γ./Γιαννόπουλος Π., *Η Ιστορική εξέλιξη των διατάξεων του Συντάγματος (1822-1986)*, 1998· Feldman N./Landau D./Sheppard B./Rosa Suazo L., *Report to the Commission on Truth and Reconciliation of Honduras: Constitutional Issues*, 2011, διαθέσιμο σε [link](#)· Ginsburg T./Lansberg Rodriguez D./Versteeg M., *When to overthrow your government? The right to resist in world's constitutions*, UCLA Law Review, 2013· Heyman S.J., *Natural rights and the second amendment*, Chicago-Kentucky Law Review, 2000· Honoré T., *The right to rebel*, Oxford Journal of Legal Studies, 1988· Κανελόπουλος Α., Αγόρευση στην Β΄ υποεπιτροπή σύνταξης του Συντάγματος, σε *Πρακτικά Υποεπιτροπής*, Βουλή των Ελλήνων, 1975· Κασσιμάτης Γ., *Η αντίσταση. Μία ιστορική και πολιτειολογική προσέγγιση – Συμβολή στην ιστορία της νομιμοποίησης του κρατικού φαινομένου*· Κασσιμάτης Γ., *Μελέτες II*, 2000· Kaufman A., *Small scale right to resist*, New England Law Review, (1985-1986)· King M. L., "Letter from Birmingham City Jail" 1991[1963] in Bedau HA (ed), *Civil Disobedience in Focus*, 1991· Κοντιάδης Ξ., «Το δικαίωμα αντίστασης στο όριο μεταξύ δικαίου και πολιτικής», επίμετρο σε Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος*, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2022· Κοντιάδης Ξ., «Άρθρο 110», σε Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης /Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017· Landau D./Roznai Y./Dixon R., *From an unconstitutional amendment to an unconstitutional constitution? Lessons from Honduras*, Global Constitutionalism, 2019· Lefort C., "The Question of Democracy", σε Idem, *Democracy and Political Theory*, 2003· Μαγκάκης Γ., Αγόρευση Β΄ Υποεπιτροπή για τη σύνταξη του Συντάγματος, σε *Πρακτικά Υποεπιτροπής*, Βουλή των Ελλήνων, 1975· Μανιτάκης Α., *Η Συνταγματική Οργάνωση του Κράτους*, 2009· Μανιτάκης Α., *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο I*, 2004· Μανιτάκης Α., *Το Δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 Σ.: Μεταξύ ηθικο-πολιτικού δικαίωματος, πραγματικού γεγονότος και εκδήλωσης συνταγματικού πατριωτισμού*, Νομικό Βήμα, 2004· Παπαστυλιανός Χ., «Το δικαίωμα αντίστασης και οι σύγχρονες προκλήσεις για το Συνταγματικό Δίκαιο», επίμετρο, σε Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος*, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2022· Pitkin H.F., *The Concept of Representation*, University of California Press, 1972· Roznai Y./Hostovsky Brandes T., *Democratic Erosion, Populist Constitutionalism, and the Unconstitutional Constitutional Amendments Doctrine*, Law and Ethics of Human Rights, 2020· Rubin E., *Judicial Review and the Right to Resist*, The Georgetown Law Journal, 2008· Rupnik J., *Hungary's Illiberal Turn: How Things Went Wrong*, Journal of Democracy, 2012· Ρώλης Τ., *Θεωρία Δικαιοσύνης*, 2001· Ρώτης Ν., *Συνταγματική τάξη και ιεροί κανόνες (ΣτΕ 2336/80)*, ΤοΣ, 1980· Σαρίπουλος Ν.Ν., *Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου II*, 1987· Σβώλος Α., *Συνταγματικόν Δίκαιον*, 1934· Σπυρόπουλος Φ., [Το δικαίωμα](#)

[αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ 4 Σ](#), (ebook), Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2022· Τσιλιώτης Χ, «Το δικαίωμα αντίστασης και το καθήκον τήρησης του Συντάγματος και των νόμων που συμφωνούν με αυτό. Η σχέση των παρ.2 και 4 του άρθρου 120 Συντάγματος μεταξύ τους», επίμετρο, σε Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος*, 2022· Τσιλιώτης Χ., *Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από την εκτελεστική λειτουργία*, Διοικητική Δίκη, 2010· Urbinati N., *Me the People: How Populism Transforms Democracy*, 2019· Χρήστου Β., «Το δικαίωμα αντίστασης μεταξύ συντεταγμένης εξουσίας και κυρίαρχου», επίμετρο, σε Σπυρόπουλος Φ., *Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος*, 2022· Χρυσόγονος Κ., *Σκέψεις για τη δικαστική αντιμετώπιση της αναθεώρησης του Συντάγματος*, ΤοΣ, 1997.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Κείμενο	4
II. Ιστορία	4
III. Συστηματική ένταξη.....	6
1. Η νομική φύση του δικαιώματος αντίστασης και η διάκριση του από συναφείς έννοιες	6
2. Το δικαίωμα αντίστασης σε σχέση με άλλες συνταγματικές διατάξεις.....	12
IV. Η Διεθνής Διάσταση: Συγκριτική επισκόπηση	14
V. Θεωρία	17
1. Η έννοια της κατάλυσης του Συντάγματος	17
2. Καθήκον ή Δικαίωμα	20
VI. Νομοθεσία.....	22
VII. Νομολογία	24
VIII. Καταληκτικές παρατηρήσεις.....	25

I. ΚΕΙΜΕΝΟ

Άρθρο 112 Σχεδίου Συντάγματος 1975

- 1 «Ο Σεβασμός προς το Σύνταγμα και τους νόμους και η αφοσίωσις προς την Πατρίδα και την Εθνικήν Ενότητα συνιστούν θεμελιώδη υποχρέωση πάντων των Ελλήνων. Η τήρησις του Συντάγματος αφιερούται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων».

Άρθρο 120

- 2 «1. Το Σύνταγμα αυτό, που ψηφίστηκε από την Ε` Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων, υπογράφεται από τον Πρόεδρό της, δημοσιεύεται από τον προσωρινό Πρόεδρο της Δημοκρατίας στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, με διάταγμα που προσυπογράφεται από το Υπουργικό Συμβούλιο και αρχίζει να ισχύει από τις ένδεκα Ιουνίου 1975.
- 3 2. Ο σεβασμός στο Σύνταγμα και τους νόμους που συμφωνούν με αυτό και η αφοσίωση στην Πατρίδα και τη Δημοκρατία αποτελούν θεμελιώδη υποχρέωση όλων των Ελλήνων.
- 4 3. Ο σφετερισμός, με οποιονδήποτε τρόπο, της λαϊκής κυριαρχίας και των εξουσιών που απορρέουν από αυτή διώκεται μόλις αποκατασταθεί η νόμιμη εξουσία, οπότε αρχίζει και η παραγραφή του εγκλήματος.
- 5 4. Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία».

II. ΙΣΤΟΡΙΑ

- 6 Η ρήτρα του ακροτελεύτιου άρθρου του ελληνικού Συντάγματος που αναθέτει την τήρηση του Συντάγματος στον πατριωτισμό των Ελλήνων συναντάται σε όλα τα ελληνικά Συντάγματα. Η συγκεκριμένη ρήτρα εμφανίζεται για πρώτη φορά στο ψήφισμα που συνοδεύει το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου και επαναλαμβάνεται ως ψήφισμα και στο Προσωρινό Πολίτευμα της Τροιζήνας. Μάλιστα στα δύο αυτά ψηφίσματα η τήρηση του Συντάγματος δεν αφιερώνεται μόνο στον πατριωτισμό των Ελλήνων αλλά και στην πίστη των οργάνων της πολιτείας (Βουλευτικού, Εκτελεστικού, Δικαστικού, στο Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου), (Βουλής, Κυβερνήτη, Δικαστικού στο Σύνταγμα της Τροιζήνας), αναγνωρίζοντας έμμεσα την υπεροχή του Συντάγματος έναντι των κοινών νόμων (μια αναγνώριση η οποία στο Προσωρινό Πολίτευμα της Τροιζήνας λαμβάνει και τη μορφή ρητής διάταξης στο άρθρ. 143). Στα

επόμενα συνταγματικά κείμενα η τήρηση του Συντάγματος αφιερώνεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων χωρίς περαιτέρω διευκρινήσεις¹.

Με το Σύνταγμα του 1975 η ρήτρα συμπεριλήφθηκε στο άρθρο 120 παρ. 4 με δύο σημαντικές αλλαγές στη διατύπωση της διάταξης σε σχέση με τα προηγούμενα Συντάγματα. Η τήρηση του Συντάγματος δεν αφιερώνεται πλέον αλλά επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων. Ταυτόχρονα, προσδιορίζεται και το κανονιστικό περιεχόμενο της διάταξης, «Οι Έλληνες δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία». Όπως δε προκύπτει από τις συζητήσεις στη Β΄ υποεπιτροπή για τη σύνταξη του Συντάγματος του 1975, η αλλαγή στη διατύπωση σε σχέση με τα προγενέστερα Συντάγματα αποσκοπεί στο να καταστήσει την ενεργητική διάσταση του δικαιώματος στοιχείο του κανονιστικού του περιεχομένου². Κρίθηκε δηλαδή ότι η χρήση του ρήματος «επαφίεται» αντί του «αφιερούται» και η προσθήκη του δεύτερου εδαφίου ήταν απαραίτητη για να γίνει σαφής η ενεργητική διάσταση του δικαιώματος αντίστασης. Επίσης θα πρέπει να σημειωθεί ότι αφαιρέθηκε και η ρήτρα περί αφοσίωσης στην Εθνική Ενότητα η οποία περιλαμβάνονταν στην αρχική μορφή του άρθρου 112 του σχεδίου Συντάγματος, έτσι ώστε να μην υπάρχει κανένα περιθώριο λειτουργικής δέσμευσης του δικαιώματος αντίστασης³.

Η σημασία της ρήτρας αυτής η οποία περιλαμβάνεται σε όλα τα ελληνικά Συντάγματα δεν έχει τον χαρακτήρα μιας απλής διακήρυξης. Εκτός από τις περιπτώσεις επίκλησής της σε απόπειρες κατάλυσης του Συντάγματος, αποτέλεσε έρεισμα για τη θεμελίωση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια. Σύμφωνα με την αγόρευση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Δ. Τζιβανόπουλου στην 169/1893 (Β τμ), η υποχρέωση τήρησης του Συντάγματος, όπως προβλέπονταν στο άρθρο 110 του Συντάγματος του 1864, συμπεριλαμβάνει την προσφυγή σε όλα τα νόμιμα μέσα για την επίτευξη αυτού του σκοπού, όπως είναι η προσφυγή στα δικαστήρια⁴. Η άποψη αυτή γίνεται δεκτή και από τον Ν.Ν.

¹ Άρθρο 107 Σ. 1844· άρθρο 110 Σ. 1864· άρθρο 111 Σ. 1911· άρθρο 127 Σ. 1927· άρθρο 114 Σ. 1952. Για την κατοχύρωση στα προηγούμενα συντάγματα Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 Σ.*, (e-book) Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2022, σελ. 21· επίσης για τη διατύπωση των σχετικών άρθρων, Κ. Ζώνη/Γ. Λασθιωτάκης/Π. Γιαννόπουλος, *Η Ιστορική εξέλιξη των διατάξεων του Συντάγματος (1822-1986)*, 1998, σελ. 367 επ.

² Α. Κανελλόπουλος, «Αγόρευση στη Β΄ υποεπιτροπή σύνταξης του Συντάγματος», σε *Πρακτικά υποεπιτροπής*, Βουλή των Ελλήνων, 1975, σελ. 425 επ.

³ Για τη λειτουργική δέσμευση των θεμελιωδών δικαιωμάτων Χ. Ανθόπουλος, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, 1993.

⁴ Γ. Δρόσος, *Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας*, 1996, σελ. 181 επ.

Σαρίπολο, ο οποίος επίσης θεμελιώνει την εξουσία των δικαστηρίων να ελέγχουν τη συνταγματικότητα των νόμων στο ακροτελεύτιο άρθρο 110 του Συντάγματος του 1864⁵. Η σχέση του δικαιώματος αντίστασης με τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων έχει όμως και μία άλλη διάσταση. Όπως διαφαίνεται και από τις συζητήσεις στην υποεπιτροπή σύνταξης του Συντάγματος αλλά και από τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί στη θεωρία, ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας αποτελεί μια ασφαλιστική δικλείδα ελέγχου της αυθαιρεσίας της πολιτικής εξουσίας, η οποία καθιστά αναγκαία την ενεργοποίηση του δικαιώματος μόνο σε περίπτωση κατάλυσης του Συντάγματος και όχι απλής παραβίασης των διατάξεών του⁶.

III. ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ

1. Η νομική φύση του δικαιώματος αντίστασης και η διάκρισή του από συναφείς έννοιες

- 9 Η θετικοποίηση του δικαιώματος αντίστασης μέσω της συμπερίληψής του στα συνταγματικά κείμενα διαφόρων κρατών ανά τον πλανήτη (κατοχυρώνεται ρητά στο 20% περίπου των Συνταγμάτων)⁷, αποτελεί μια γόνιμη πηγή προβληματισμού σχετικά με τη νομική φύση του δικαιώματος και τη δικαιοπολιτική του θεμελίωση.
- 10 Σε ένα πρώτο επίπεδο θα πρέπει να οριοθετηθεί το περιεχόμενο του δικαιώματος. Το δικαίωμα αντίστασης δεν είναι ένα «δικαίωμα σε επανάσταση», ένα δικαίωμα ανατροπής της υφιστάμενης συνταγματικής τάξης. Είναι ένα δικαίωμα αποτροπής κατάλυσης της υφιστάμενης συνταγματικής τάξης και όχι ένα δικαίωμα επαναστατικής αλλαγής⁸. Το δικαίωμα επιτελεί μια λειτουργία διατήρησης σε ισχύ του υφιστάμενου Συντάγματος και όχι μια λειτουργία αντικατάστασής του από ένα νέο χωρίς την τήρηση των προβλεπόμενων από το ίδιο διαδικασιών⁹. Αποσκοπεί στο να αποτρέψει μια ενδε-

⁵ Ν.Ν. Σαρίπολος, *Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου II*, 1923, σελ. 335.

⁶ Α. Κανελλόπουλος, «Αγόρευση», ό.π., σελ. 425· Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης*, ό.π., σελ. 74.

⁷ T. Ginsburg/D. Lansberg-Rodriguez/M. Versteeg, *When to overthrow your government? The right to resist in world's constitutions*, UCLA Law Review, 2013, σελ. 1217 επ.

⁸ T. Ginsburg/D.Lansberg-Rodriguez/M.Versteeg, *When to overthrow*, ό.π., σελ. 1193.

⁹ Άλλωστε σύμφωνα με το άρθρο 120 παρ. 2, «Ο Σεβασμός στο Σύνταγμα και τους νόμους που συμφωνούν με αυτό και η αφοσίωση στην Πατρίδα και τη Δημοκρατία αποτελούν θεμελιώδη υποχρέωση όλων των Ελλήνων». Συνεπώς από τον συνδυασμό των δύο διατάξεων προκύπτει ότι σκοπός του δικαιώματος είναι η τήρηση του Συντάγματος και όχι η αναίρεσή του, βλ. Ξ. Γιαταγάνας, *Η Καταστροφή του Συντάγματος*, ΤοΣ, 1975, σελ. 207· Ξ. Γιαταγάνας, «Άρθρο 120», σε Σπυρόπουλος Φ./Κοντιάδης Ξ./Ανθόπουλος Χ./Γεραπετρίτης Γ., *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, σελ.1818-

χόμενη κατάλυση του Συντάγματος καθιστώντας τους πολίτες ύστατους και έσχατους θεματοφύλακες της προστασίας του. Αυτή η διάσταση του δικαιώματος υπερβαίνει την παραδοσιακή λειτουργία των ατομικών ελευθεριών, ως ορίων στην άσκηση της κρατικής εξουσίας. Το δικαίωμα αντίστασης δημιουργεί μια υποχρέωση με αποδέκτες τα κρατικά όργανα τουλάχιστον να αποτρέψουν την κατάλυση των εγγυήσεων που διασφαλίζουν την οριοθέτηση της κρατικής εξουσίας μέσω των ατομικών ελευθεριών. Ενώ για τους πολίτες ακόμη και εάν δεν γεννά μια σχετική υποχρέωση, η κατοχύρωση του σχετικού δικαιώματος λειτουργεί ως μια συνθήκη δυνατότητας αποτροπής της κατάλυσης των εγγυήσεων αυτών (βλ. κατωτέρω V. 2). Συνιστά δηλαδή μια μορφή «αποτρεπτικής» συντακτικής εξουσίας, εφόσον η κατοχύρωση του δικαιώματος διασφαλίζει ότι η προστασία του Συντάγματος ανήκει σε αυτές/ούς που το θεμελίωσαν¹⁰. Ωστόσο, η φυσικοδικαιϊκή καταγωγή της ρήτρας περί αντίστασης στην τυραννία¹¹ δεν καθιστά πάντοτε ευχερή τη διάκριση μεταξύ των δύο δικαιωμάτων, ακόμη και στις περιπτώσεις που η σχετική ρήτρα έχει τη μορφή συνταγματικής διάταξης. Σε κάποια από τα Συντάγματα των ομόσπονδων πολιτειών των ΗΠΑ (π.χ. Τέξας, Κεντάκι, Πενσυλβάνια) προβλέπεται ρητά ένα δικαίωμα των πολιτών να καταλύσουν με κάθε τρόπο (in such manner they may think proper) μια κυβέρνηση που δεν εξασφαλίζει την ειρήνη και ασφάλεια, επειδή μια τέτοια ενέργεια συνιστά έκφραση του δικαιώματος αντίστασης απέναντι στην τυραννία. Ενώ ακόμη και το δικαίωμα των πολιτών να φέρουν όπλα σύμφωνα με τη δεύτερη τροποποίηση του Αμερικανικού Συντάγματος θεωρείται απόρροια του φυσικού δικαίου, επειδή συνιστά μια εγγύηση της δυνατότητας των πολιτών να αντιδράσουν αποτελεσματικά απέναντι σε μια τυραννική κυβέρνηση¹². Ωστόσο μια τέτοια ερμηνεία δεν μπορεί να υποστηριχθεί τεολογικά και ιστορικά για τη διάταξη που περιλαμβάνεται στο Ελληνικό Σύνταγμα, καθώς ορίζεται ρητά ο αποτρεπτικός χαρακτήρας της σχετικής ρήτρας, η οποία ενεργοποιείται μόνο σε περίπτωση κατάλυσης του Συντάγματος. Το δικαίωμα αντίστασης με τη μορφή

11

X. Τσιλιώτης, «Το δικαίωμα αντίστασης και το καθήκον τήρησης του Συντάγματος και των νόμων που συμφωνούν με αυτό. Η σχέση των παρ. 2 και 4 του άρθρου 120 Συντάγματος μεταξύ τους», επίμετρο, σε Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης*, ό.π., σελ. 193 επ.

¹⁰ Α. Μανιτάκης, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο I*, 2004α, σελ. 496.

¹¹ Για τη φυσικοδικαιϊκή προέλευση της ρήτρας, Γ. Κασιμάτης, «Η αντίσταση. Μία ιστορική και πολιτειολογική προσέγγιση – Συμβολή στην ιστορία της νομιμοποίησης του κρατικού φαινομένου», σε *Idem*, *Μελέτες II*, 2000, σελ. 73 επ.

¹² S. J. Heyman, *Natural rights and the second amendment*, *Chicago-Kentucky Law Review*, 2000, σελ. 237 επ.

που κατοχυρώνεται στο Ελληνικό Σύνταγμα έχει επανορθωτικό και όχι ενεργητικά ανατρεπτικό χαρακτήρα¹³.

- 12 Επίσης η συμπερίληψη μιας τέτοιας διάταξης επιλύει και τον «γόρδιο δεσμό» του νομικού χαρακτηρισμού των πράξεων αντίστασης, καθώς καθιστά την ενδεχόμενη τιμωρία τους με βάση τους κανόνες δικαίου που θέσπισε ένα δικτατορικό καθεστώς που έχει επιτύχει την κατάληψη της εξουσίας, ως ανίσχυρη νομικά¹⁴. Δηλαδή, η κατοχύρωση ενός τέτοιου δικαιώματος συνιστά μια αναγνώριση με τον πιο emphaticό τρόπο ότι η επικράτηση δια της ισχύος δεν δημιουργεί από μόνη της δίκαιο¹⁵. Ωστόσο συνέπεια της θετικοποίησης του δικαιώματος είναι ότι οι πράξεις αντίστασης θεωρούνται νόμιμες μόνο εφόσον πληρούνται οι προϋποθέσεις που θέτει η συνταγματική διάταξη που το κατοχυρώνει¹⁶.
- 13 Δυσχερής εμφανίζεται και η κατάταξη του δικαιώματος αντίστασης σύμφωνα με την κλασική διάκριση των δικαιωμάτων σε ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά. Ένα βασικό χαρακτηριστικό του δικαιώματος αντίστασης που το διαφοροποιεί από τα υπόλοιπα δικαιώματα είναι ότι η κατοχύρωσή του μέσω του Συντάγματος δεν σημαίνει και την κατοχύρωση αξιώσεων έναντι της δημόσιας εξουσίας για να προβεί ή να απέχει από συγκεκριμένες ενέργειες που αφορούν κάποιο δικαίωμα. Δηλαδή οι προκείμενες επί των οποίων κρίνεται αν η συμπεριφορά ενός αξιωματούχου συνιστά ή όχι παραβίαση ενός δικαιώματος δεν εμπεριέχονται στο ίδιο το δικαίωμα αντίστασης, όπως συμβαίνει με τα υπόλοιπα δικαιώματα τα οποία αποτελούν πηγές θεμελίωσης αξιώσεων που περιορίζουν την ευχέρεια δράσης των οργάνων της Πολιτείας. Οι προκείμενες αυτές στο δικαίωμα αντίστασης δεν αφορούν την παραβίαση μιας συνταγματικής διάταξης αλλά των συστατικών στοιχείων της συνταγματικής τάξης. Το δικαίωμα αντίστασης διασφαλίζει την προστασία του Πολιτεύματος, στοιχείο του οποίου είναι και ο δημοκρατικός του χαρακτήρας. Συνεπώς διασφαλίζει όλα τα υπόλοιπα δικαιώματα¹⁷. Λειτουργεί δηλαδή ως εγγύηση τήρησης του Συντάγματος.

¹³ Για αυτό τον λόγο δεν θεμελιώνεται δικαίωμα αντίστασης κατά αντισυνταγματικών νόμων ή αντισυνταγματικών ενεργειών των οργάνων της Πολιτείας, Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης*, ό.π., σελ. 74.

¹⁴ Γ. Α. Μαγκάκης, «Αγόρευση Β΄ υποεπιτροπή για τη σύνταξη του Συντάγματος», σε *Πρακτικά υποεπιτροπής*, Βουλή των Ελλήνων, 1975, σελ. 419.

¹⁵ «Η κατάλυση του Συντάγματος αλλάζει τους όρους της νομιμότητας σε μια έννομη τάξη, μεταλλάσσοντας την παρανομία» Νομιμότητα, σε Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης*, ό.π., σελ. 87.

¹⁶ T. Honorè, *The right to rebel*, Oxford Journal of Legal Studies, 1988, σελ. 36 επ.

¹⁷ Διασφαλίζει την ελευθερία ως σύνολο και όχι μια συγκεκριμένη μορφή της, Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης*, ό.π., σελ. 111.

Υπό αυτό το πρίσμα, η θεωρία έχει χαρακτηρίσει το δικαίωμα αντίστασης ένα ιδιότυπο συλλογικό πολιτικό δικαίωμα, φορέας του οποίου δεν είναι τα μεμονωμένα άτομα αλλά ο λαός ως σύνολο¹⁸. Στην ουσία πρόκειται για ένα μετά-δικαίωμα, ένα δικαίωμα «ομπρέλα» για τα υπόλοιπα δικαιώματα. Η κατοχύρωσή του σε ένα συνταγματικό κείμενο διασφαλίζει την προστασία του Συντάγματος στο σύνολό του. Υπό αυτή την έννοια το δικαίωμα αντίστασης λειτουργεί ως μια εγγύηση τήρησης του Συντάγματος και όχι ως υποκειμενική αξίωση περί αποχής ή θετικής παρέμβασης του νομοθέτη προκειμένου να εκπληρωθεί το κανονιστικό του περιεχόμενο¹⁹. Λειτουργεί ως συνθήκη δυνατότητας για την αποτελεσματική άσκηση όλων των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα.

Το δικαίωμα αντίστασης είναι επίσης διακριτό και από την πολιτική ανυπακοή²⁰. Οι πράξεις πολιτικής ανυπακοής παραβιάζουν μεν κάποιο νόμο, με απώτερο σκοπό όμως τη θέσπιση μιας έννομης ρύθμισης πιο δίκαιης από αυτήν που εμπεριέχεται στον νόμο που παραβιάζεται²¹. Επιπλέον, ο βαθμός και η ένταση της παραβίασης του Συντάγματος διαφέρει στην πολιτική ανυπακοή από το δικαίωμα αντίστασης καθώς η ενεργοποίηση του δικαιώματος αντίστασης προϋποθέτει παραβιάσεις που συνιστούν κατάλυση του Συντάγματος ενώ κάτι αντίστοιχο δεν είναι απαραίτητο στην περίπτωση της πολιτικής ανυπακοής²². Η πολιτική ανυπακοή αμφισβητεί τη νομιμότητα συγκεκριμένων νόμων όχι όμως και του Συντάγματος²³. Η πολιτική ανυπακοή δεν αμφισβητεί

¹⁸ Α. Μανιτάκης, Το Δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 Σ.: Μεταξύ ηθικο-πολιτικού δικαιώματος, πραγματικού γεγονότος και εκδήλωσης συνταγματικού πατριωτισμού, Νομικό Βήμα 2004, σελ. 914 επ. Έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι πρόκειται για πολιτικό δικαίωμα συλλογικής δράσης, όπως τα δικαιώματα του συνέρχεσθε, συνεταιρίζεσθε και της απεργίας· Χ. Τσιλιώτης, «Το δικαίωμα αντίστασης και το καθήκον», ό.π., σελ. 187. Προς αυτή την κατεύθυνση και ο Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης*, ό.π., σελ. 97 επ.

¹⁹ Ωστόσο η επίκλησή του ενώπιον των δικαστηρίων δεν είναι αδύνατη προκειμένου να αρθούν οι έννομες συνέπειες πράξεων αντίστασης που έχουν διαπραχθεί από άτομα κατά την έμπρακτη άσκηση του δικαιώματος αντίστασης· Χ. Τσιλιώτης, «Το δικαίωμα αντίστασης και το καθήκον», ό.π., σελ. 188· Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης*, ό.π., σελ. 87· Β. Χρήστου, «Το δικαίωμα αντίστασης μεταξύ συντεταγμένης εξουσίας και κυρίαρχου», επίμετρο, σε Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης*, ό.π., σελ. 207.

²⁰ Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης*, ό.π., σελ. 82 επ· Ξ. Γιαταγάνας, «Άρθρο 120», ό.π., σελ. 1821.

²¹ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μάρτιν Λούθερ Κινγκ, η παραβίαση του νόμου μέσω πολιτικής ανυπακοής συνιστά την πιο υψηλή μορφή σεβασμού του νόμου, ML King, "Letter from Birmingham City Jail", in Bedau H.A. (ed), *Civil Disobedience in Focus*, 1991, σελ. 74.

²² T. Ginsburg/D. Lansberg-Rodriguez/M.Versteeg, *When to overthrow*, ό.π., σελ. 1192.

²³ Τ. Ρωλς, *Θεωρία Δικαιοσύνης*, 2001, σελ. 423.

το Σύνταγμα ως όριο επίλυσης των πολιτικών συγκρούσεων αλλά την εφαρμογή του. Με την έμπρακτη αμφισβήτηση του νόμου και την άρνηση υπακοής στις ρυθμίσεις του επιδιώκεται μια διαφορετική εφαρμογή και ερμηνεία του Συντάγματος, μέσω της οποίας θα επιλυθεί η σύγκρουση με τρόπο που να εκπληρώνει τις αρχές της δικαιοσύνης πληρέστερα από την έως τότε ακολουθούμενη πρακτική των οργάνων της Πολιτείας. Ορίζοντας και όριο της πολιτικής ανυπακοής είναι η πληρέστερη υλοποίηση αρχών που εμπεριέχονται στο Σύνταγμα και όχι η αναίρεσή τους. Σε αυτό το σημείο διαφοροποιείται και η πολιτική ανυπακοή από την αντίρρηση συνείδησης. Η αντίρρηση συνείδησης εκκινεί από λόγους που έχουν σχέση άμεσα με τις προσωπικές επιλογές του ατόμου και η αναγνώρισή της έχει ως αφετηρία τη δυνατότητα αυτοδιάθεσης των ατόμων²⁴. Για αυτό τον λόγο άλλωστε η αντίρρηση συνείδησης σε αντίθεση με την πολιτική ανυπακοή αναγνωρίζεται ως δικαίωμα όταν η αντίρρηση εδράζεται στις μύχιες και θεμελιακές για την ακεραιότητα του ατόμου επιλογές σχετικά με τον βίο της/του²⁵, το οποίο πρέπει να σταθμίζεται με τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα τα οποία απορρέουν από την έννομη τάξη. Συνεπώς, οι ενέργειες συλλογικότητας, όπως αυτές του κινήματος «δεν πληρώνω», δε συνιστούν πράξεις αντίστασης σε επιχειρούμενη κατάλυση του Συντάγματος ούτε έκφραση ενός δικαιώματος αντίρρησης, αλλά πράξεις πολιτικής ανυπακοής και πρέπει να κρίνονται ως τέτοιες²⁶.

- 16 Διαφορετική είναι η περίπτωση των «*θεματοφυλάκων του Συντάγματος*», καθώς η πρόσληψη του ισχύοντος Συντάγματος από τους θεματοφύλακες γίνεται με όρους αναίρεσής του. Παρά τη ρητορική επίκληση του Συντάγματος και ιδιαίτερα του δικαιώματος αντίστασης, δεν αποδέχονται το Σύνταγμα ως πλαίσιο επίλυσης των συγκρούσεων. Εκλαμβάνουν το Σύνταγμα όχι ως πλαίσιο αλλά ως όργανο/μέσο δράσης²⁷. Στη δράση τους δηλαδή λείπει ένα βασικό στοιχείο της πολιτικής ανυπακοής που είναι η αναγνώριση του Συντάγματος ως απώτατου ρυθμιστικού πλαισίου της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Οι «*θεματοφύλακες*» προβάλουν μια αντίληψη για το Σύνταγμα και τον λαό, η οποία αλλοιώνει εντελώς το νόημα των δύο εννοιών, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί στην ιστορική πορεία του συνταγματισμού.
- 17 Η συνθήκη απόλυτης ισότητας των μελών του πολιτικού σώματος στο νεωτερικό

²⁴ Τ. Ρωλς, *Θεωρία Δικαιοσύνης*, ό.π., σελ. 429-432.

²⁵ Β. Χρήστου, 2022, ό.π., σελ. 208.

²⁶ Η πολιτική ανυπακοή δεν αίρει τον παράνομο χαρακτήρα των πράξεων που εδράζονται σε αυτή όπως συμβαίνει με τις πράξεις εναντίωσης σε κατάλυση του Συντάγματος. Ξ. Κονιάδης, «Το δικαίωμα αντίστασης στο όριο μεταξύ δικαίου και πολιτικής», επίμετρο, σε Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης*, ό.π., σελ. 159.

²⁷ Για τη διαφορά βλ. J. Elster, *Ulysses Unbound*, 2000, σελ. 101.

Σύνταγμα είναι μια συνθήκη η οποία καθιστά τη δημοκρατική αρχή (ακόμη και εάν αυτή προϋποθέτει την αρχή της πλειοψηφίας), το αντίπαλο «δέος» της μοναρχικής αρχής. Η πολιτική εξουσία ασκείται στο «όνομα» ενός συλλογικού υποκειμένου το οποίο έχει μεν συγκεκριμένη σύνθεση (όχι όμως και αναλλοίωτη στον χρόνο), εκφράζεται «πολυφωνικά» καθώς οι τρόποι έκφρασής του (εκλογές, δημοψηφίσματα, δικαιώματα συλλογικής δράσης, συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα) επιτρέπουν τη λήψη αποφάσεων χωρίς οι αποφάσεις αυτές και οι πλειοψηφίες που τις στηρίζουν να θεωρούνται οριστικές και αμετάβλητες²⁸. Αντίθετα η επίκληση της έννοιας του λαού από πολιτικές συσσωματώσεις όπως οι «*θεματοφύλακες του άρθρου 120*» αναιρεί τη βασική νεωτερική συνθήκη υπό την οποία νοείται ο λαός. Η δυναμική φύση του λαού, η οποία καθιστά κάθε επιμέρους έκφραση του μια ατελή (μη οριστική) απόπειρα εκπροσώπησής του²⁹, αντικαθίσταται από μια έννοια στατική η οποία βασίζεται σε μια κτητική πρόσληψη της αρχής της πλειοψηφίας. Η αρχή της πλειοψηφίας δεν αποτελεί πλέον στοιχείο νομιμοποίησης των αποφάσεων που λαμβάνονται επειδή εκφράζουν μια προσωρινή πλειοψηφία που μπορεί πάντα να αλλάξει, αλλά στοιχείο αμφισβήτησης των αποφάσεων που λαμβάνονται επειδή είναι αντίθετες στη «δική μου» πλειοψηφία. Η αντίσταση δεν αφορά την ενδεχόμενη απόπειρα κατάλυσης του Συντάγματος αλλά της δικής μου εκδοχής για το τι σημαίνει Σύνταγμα. Η οικειοποίηση του Συντάγματος από ένα υποσύνολο του λαού αλλάζει επίσης και τη νοηματοδότηση του Συντάγματος. Το Σύνταγμα «εργαλειοποιείται» με σκοπό να εξυπηρετήσει μόνο μια συγκεκριμένη εκδοχή της πλειοψηφίας, η οποία ως «αληθής» θεωρείται και αμετάβλητη³⁰. Συνεπώς για τη συγκεκριμένη πλειοψηφία παύει να αποτελεί ένα Σύνταγμα ορίων, ένα Σύνταγμα «ανοιχτό» ως προς το αποτέλεσμα της διαμάχης μεταξύ αντιτιθέμενων πολιτικών προγραμμάτων και μεταβάλλεται στο όνομα της πλειοψηφίας, σε ένα εργαλείο επικράτησης και κατάσχυσης της έναντι των πολιτικών αντιπάλων³¹. Το Σύνταγμα σε αυτή την αντί-

²⁸ Για τα χαρακτηριστικά του Συντάγματος και του λαού στη νεωτερικότητα και την ανίρεσή τους από κινήματα και πολιτικές συσσωματώσεις που προβάλλουν την αντίληψη ότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι ένα καθεστώς που δεν εκφράζει πραγματικά τον λαό, η βιβλιογραφία είναι εξαιρετικά εκτεταμένη. Βλ. ενδεικτικά για το θέμα, N. Urbinati, *Me the People: How Populism Transforms Democracy*, 2019, σελ. 89 επ.

²⁹ Σχετικά με τον ατελή και αέναο νοηματοδοτούμενο χαρακτήρα του λαού στη νεωτερικότητα, βλ. C. Lefort, "The Question of Democracy", σε Idem, *Democracy and Political Theory*, , 2003, σελ. 9 επ.

³⁰ Βλ. X. Παπαστυλιανός 2022, σελ. 169-172.

³¹ Το άρθρο 120 παρ. 4 αποσκοπεί στην υπεράσπιση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και όχι στην κατάλυση της [link](#).

ληψη δεν εγγυάται την «ετεροδοξία» του πολιτικού σώματος, αντίθετα προωθεί τη «μονοδοξία»³².

2. Το δικαίωμα αντίστασης σε σχέση με άλλες συνταγματικές διατάξεις

- 18 Η ανάλυση ως προς τη συστηματική ένταξη του δικαιώματος αντίστασης στο Σύνταγμα επιβάλλει και την ανάλυση της σχέσης του με άλλες συνταγματικές διατάξεις οι οποίες επηρεάζουν την εξέταση και αποτίμηση του κανονιστικού του περιεχομένου. Οι διατάξεις αυτές εντάσσονται σε δύο κατηγορίες: Στις διατάξεις που κατοχυρώνουν μια ειδικότερη μορφή του δικαιώματος (στην ουσία πρόκειται για μόνο μια διάταξη το άρθρο 87 παρ. 2 Σ.) και στις διατάξεις οι οποίες συνιστούν εγγυήσεις τήρησης του Συντάγματος όπως είναι και η ίδια η διάταξη του άρθρου 120 παρ. 4 Σ.
- 19 Στην πρώτη κατηγορία ανήκει η διάταξη του άρθρου 87 παρ. 2 Σ. Το άρθρο 87 παρ. 2 Σ. υποχρεώνει τον δικαστή να μην εφαρμόζει διατάξεις που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος. Ο Φ. Σπυρόπουλος στη μελέτη του, εκφράζει την άποψη ότι το δικαίωμα αντίστασης των δικαστών περιορίζεται αποκλειστικά στην περίπτωση κατάλυσης του Συντάγματος με την επιβολή δικτατορίας³³. Αποκλείει δηλαδή την ενεργοποίηση του σχετικού δικαιώματος όταν η κατάλυση του Συντάγματος δεν είναι το αποτέλεσμα ενός πραξικοπήματος.
- 20 Ωστόσο και η αντίθετη άποψη δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί. Η διάταξη του άρθρου 87 παρ. 2 Σ. αναφέρεται σε δικαίωμα αντίστασης έναντι διατάξεων που έχουν τεθεί «κατά κατάλυση του Συντάγματος», δηλαδή η κατάλυση θα πρέπει να έχει συντελεστεί. Εάν όμως στην περίπτωση της κατάλυσης του Συντάγματος με τη βία είναι ευχερής η διάκριση μεταξύ απόπειρας και συντελεσμένης κατάλυσης, στις περιπτώσεις κατάλυσης του Συντάγματος μέσω καταστρατήγησης της αναθεωρητικής διαδικασίας, τα όρια μεταξύ της απόπειρας και της κατάλυσης είναι δυσδιάκριτα όχι όμως ανύπαρκτα. Αν στοιχείο κατάλυσης του Συντάγματος είναι η απώλεια της ισχύος του³⁴, τότε ενέργειες όπως η αναθεώρηση διατάξεων μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η εξουδετέρωση ή η κατάργηση των εγγυήσεων του Συντάγματος συντελούν στην απώλεια της ισχύος του.

³² Ο όρος μονοδοξία αντί το όρου μισαλλοδοξία χρησιμοποιείται από τη συγγραφέα Αθανασιάδη Πολύμνια στη μονογραφία της με τίτλο *Η άνοδος της μονοδοξίας στην ύστερη αρχαιότητα*, 2017. Τον υιοθετώ γιατί θεωρώ ότι αποδίδει καλύτερα μια αντίληψη που αποδίδει έμφαση στην «ορθότητα» μιας άποψης λόγω της πίστης του φορέα που την εκφράζει και του αποκλεισμού των άλλων απόψεων.

³³ Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης*, ό.π., σελ. 52 επ., σελ. 100 επ.

³⁴ *Ibidem*, σελ. 38 επ.

Κάποιες «αναθεωρήσεις» λοιπόν μπορεί να έχουν ισοδύναμο αποτέλεσμα με τη βίαιη κατάλυση του Συντάγματος και άρα, όσον αφορά το Ελληνικό Σύνταγμα, θέτουν σε νέα βάση την απάντηση στο ερώτημα σχετικά με τις προϋποθέσεις εφαρμογής του άρθρου 87 παρ. 2 Σ. (Βλ. κατωτέρω V. Θεωρία).

Όσον αφορά τις εγγυήσεις τήρησης του Συντάγματος, οι διατάξεις των άρθρων 1 παρ. 3, 48 και 110 Σ. ανήκουν σε αυτή την κατηγορία καθώς αποσκοπούν στην τήρηση του όλου Συντάγματος. Καθεμία από αυτές τις διατάξεις θέτει ασφαλιστικές δικλείδες σχετικά με την τήρηση του Συντάγματος διαμορφώνοντας ένα πλαίσιο δράσης των οργάνων της Πολιτείας το οποίο διασφαλίζει την αποτροπή της κατάλυσής του. 21

Αρχίζοντας από τη διάταξη του άρθρου 1 παρ. 3 Σ. θα πρέπει να επισημανθεί ότι το δικαίωμα αντίστασης, ανεξάρτητα από το εάν το εκλάβουμε ως ατομικό δικαίωμα, συλλογικό δικαίωμα του ελληνικού λαού ή εξουσία του λαού, δεν παύει να ασκείται σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 1 παρ. 3 του Συντάγματος, η οποία ορίζει ότι όλες οι εξουσίες πηγάζουν από τον λαό ασκούνται όμως όπως ορίζει το Σύνταγμα. Συνεπώς είτε ως δικαίωμα είτε ως εξουσία μπορεί να ασκηθεί μόνο υπό τις προϋποθέσεις που θέτει το ίδιο το άρθρο 120 παρ. 4 Σ. Αποσκοπεί δε στη διατήρηση της υφιστάμενης συνταγματικής τάξης ως συντεταγμένης δηλαδή οριοθετημένης εξουσίας και όχι στη ανατροπή της. Πρόκειται για ένα συντηρητικό δικαίωμα³⁵. 22

Η σχέση του άρθρου 120 Σ. με το άρθρο 48 Σ. εντοπίζεται κυρίως μέσω της διάταξης του άρθρου 120 παρ. 2 Σ., η οποία σε συνδυασμό με το άρθρο 120 παρ. 4 Σ. επιβάλλει ένα καθήκον αντίστασης στα κρατικά όργανα³⁶. Στον βαθμό δε που η κήρυξη της κατάστασης πολιορκίας αποσκοπεί στην αποτροπή ένοπλου κινήματος για την ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος, το σχετικό καθήκον αντίστασης των οργάνων της Πολιτείας επιβάλλει την ενεργοποίηση του άρθρου 48 Σ. όταν επιχειρείται κατάλυση του Συντάγματος με αυτή τη μορφή. Οι υπόλοιπες περιπτώσεις στις οποίες αναφέρεται το άρθρο 48 Σ. ως προϋποθέσεις για την κήρυξη πολιορκίας δεν έχουν ως πρακτικό αποτέλεσμα την κατάλυση του Συντάγματος, υπό την έννοια της απώλειας της ισχύος του, οπότε δεν πληρείται η προϋπόθεση εφαρμογής του άρθρου 120 παρ. 2 και 4 Σ., λαμβάνοντας υπόψη και την υποχρέωση της στενής ερμηνείας των διατάξεων που συνιστούν γενικούς περιορισμούς των δικαιωμάτων όπως είναι το άρθρο 48 Σ. 23

Η τρίτη διάταξη που ανήκει στις εγγυήσεις τήρησης του Συντάγματος είναι η διάταξη του άρθρου 110 Σ., η οποία καθορίζει τα διαδικαστικά και ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης. Το κρίσιμο ερώτημα σε αυτή την περίπτωση είναι εάν το άρθρο 120 Σ. ανήκει 24

³⁵ Ibidem, σελ. 73.

³⁶ Ibidem, σελ. 99.

ή όχι στις διατάξεις που μπορούν να αναθεωρηθούν. Στον βαθμό που η έννοια του όρου Σύνταγμα ταυτίζεται με τον όρο Πολίτευμα³⁷, δηλαδή το δικαίωμα αντίστασης κατοχυρώνεται ως μια εγγύηση των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος και των οργανωτικών βάσεων του πολιτεύματος που σχετίζονται με αυτές τις αρχές, η απόφαση στο ανωτέρω ερώτημα πρέπει να είναι αρνητική³⁸.

IV. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗ: ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

- 25 Το Δικαίωμα Αντίστασης δεν κατοχυρώνεται σε κάποια διεθνή σύμβαση με δεσμευτική ισχύ. Εμφανίζεται έμμεσα στο Προοίμιο της Οικουμενικής Διακήρυξης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου³⁹. Ωστόσο όπως έχει ήδη αναφερθεί (ανωτέρω 3.1) περίπου το 20% των Συνταγμάτων ανά τον κόσμο κατοχυρώνει ένα τέτοιο δικαίωμα.
- 26 Όσον αφορά τη λειτουργία ενός τέτοιου δικαιώματος, η βιβλιογραφία επισημαίνει δύο κυρίως τάσεις⁴⁰. Σύμφωνα με την πρώτη τάση το δικαίωμα κατοχυρώνεται επιτελώντας μια λειτουργία προβολής προς το μέλλον. Η κατοχύρωσή του σημαίνει μια αυτό-δέσμευση των συντακτών του Συντάγματος ότι πρόκειται να το τηρήσουν. Με τη μορφή αυτή εμφανίζεται συνήθως σε συντάγματα κρατών μετά από μια περίοδο δικτατορικής διακυβέρνησης ή διακυβέρνησης που συνοδεύτηκε από μαζικές παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁴¹.
- 27 Η δεύτερη τάση εμφανίζεται σε Συντάγματα δικτατορικών καθεστώτων. Σε αυτές τις περιπτώσεις η κατοχύρωση του δικαιώματος επιτελεί μια λειτουργία προσανατολισμένη προς το παρελθόν. Αποσκοπεί στη νομιμοποίηση του πραξικοπήματος, το οποίο εμφανίζεται απαραίτητο ως μια πράξη αντίστασης στο προηγούμενο «διεφθαρμένο» καθεστώς⁴².

³⁷ Φ. Σπυρόπουλος, *Ibidem*, σελ. 17 επ, σελ. 49 επ,· Α. Μανιτάκης, 2004β, σελ. 913.

³⁸ Ξ. Κοντιάδης, 2022, ό.π., σελ. 164.

³⁹ «Επειδή έχει ουσιαστική σημασία να προστατεύονται τα ανθρώπινα δικαιώματα από ένα καθεστώς δικαίου, ώστε ο άνθρωπος να μην αναγκάζεται να προσφεύγει, ως έσχατο καταφύγιο, στην εξέγερση κατά της τυραννίας και της καταπίεσης.» Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (προοίμιο).

⁴⁰ T. Ginsburg/D. Lansberg-Rodriguez/M. Versteeg, 2013, ό.π., σελ. 1208 επ.

⁴¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το άρθρο 48 του Συντάγματος της Ρουάντα το οποίο ορίζει ότι κάθε πολίτης έχει το δικαίωμα να αρνηθεί την εκτέλεση εντολών που λαμβάνει από ανωτέρους του, εφόσον οι οδηγίες συνιστούν σοβαρή και προφανή παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών ([Constitution of Rwanda](#)).

⁴² Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρονται το Σύνταγμα του Σαλαζάρ στην Πορτογαλία, το Σύνταγμα το οποίο συνέταξε το δικτατορικό καθεστώς του υπολοχαγού Rawlings στην Γκάνα και το Σύνταγμα του 1945 της Γουατεμάλας το οποίο συντάχθηκε από το στρατιωτικό καθεστώς που είχε αναλάβει την εξουσία T. Ginsburg/D. Lansberg-Rodriguez/M. Versteeg, 2013, ό.π., σελ. 1213

Όσον δε αφορά τους λόγους που μπορούν να δικαιολογήσουν την αντίσταση, τα Συντάγματα ανά τον κόσμο προβλέπουν τέσσερις κυρίως επιλογές για τη νομιμοποίηση των πράξεων αντίστασης. Η πρώτη αφορά τη φυσικοδικαϊκή προέλευση του δικαιώματος, ως ένα δικαίωμα αντίστασης στην τυραννία και στην πιο καθαρή μορφή της απαντάται στο Προοίμιο της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η άσκηση του δικαιώματος συμπεριλαμβάνει και τη δυνατότητα ανατροπής μιας τυραννικής κυβέρνησης. Η δεύτερη κατηγορία αφορά τα Συντάγματα τα οποία κατοχυρώνουν το δικαίωμα αντίστασης ως δικαίωμα υπεράσπισης της ισχύουσας συνταγματικής τάξης. Συνεπώς οι πολίτες δικαιούνται να αντισταθούν μόνο εφόσον επιχειρείται η κατάλυση της συγκεκριμένης συνταγματικής τάξης. Πολύ περισσότερο δε δικαιούνται οι ίδιοι μέσω πράξεων αντίστασης να την καταλύσουν. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει και το Σύνταγμα της Ελλάδας.

Μια τρίτη κατηγορία αφορά τα Συντάγματα τα οποία κατοχυρώνουν το δικαίωμα αντίστασης ως ένα δικαίωμα δράσης ενάντια στην υφιστάμενη συνταγματική τάξη υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Πρόκειται για μια μορφή αντίστασης σε ενέργειες των κυβερνώντων εφόσον αυτές συνιστούν σοβαρές παραβιάσεις της υφιστάμενης συνταγματικής τάξης χωρίς να οδηγούν σε κατάλυση του Συντάγματος. Μια τέτοια περίπτωση είναι το [Σύνταγμα του Ελ Σαλβαδόρ \(αρθ 87\)](#) το οποίο επιτρέπει σε αυτές τις περιπτώσεις την άσκηση του δικαιώματος με μοναδικό σκοπό την αντικατάσταση των αξιωματούχων που παραβίασαν το Σύνταγμα. Η δε αντικατάστασή τους με μη προβλεπόμενο από το Σύνταγμα τρόπο είναι δυνατή μόνο προσωρινά έως ότου αντικατασταθούν με τη διαδικασία που προβλέπει το Σύνταγμα. Επιτρέπεται δηλαδή μια προσωρινή απόκλιση από την εφαρμογή του ισχύοντος Συντάγματος με σκοπό την αποτροπή της κατάλυσής του.

Σε αυτή την περίπτωση οι λόγοι που καθιστούν νομιμοποιημένη τη δράση των πολιτών ομοιάζουν με τη δικαιολόγηση του δικαιώματος αντίστασης ως δικαιώματος που απορρέει από το φυσικό δίκαιο, αλλά υπάρχει μια διαφορά ως προς το εύρος των επιλογών που καλύπτονται από την αντίσταση. Η δράση των πολιτών δεν εξικνείται

επ. Τα «Συντάγματα» της δικτατορίας (1968-1973) δεν περιείχαν μια τέτοια διάταξη. Ωστόσο, το σχέδιο Συντάγματος το οποίο συνέταξε η 20μελής επιτροπή που όρισε το καθεστώς για τη σύνταξη Συντάγματος περιέλαβε στο σχέδιο «συντάγματος» που υπέβαλλε στο Υπουργικό Συμβούλιο, τη διάταξη του άρθρου 125 η οποία κατοχύρωνε το δικαίωμα αντίστασης με τη μορφή που είχε στα προηγούμενα Συντάγματα. Κ. Ζώνη/Π. Λασθιωτάκης/Π. Γιαννόπουλος, 1998, ό.π., σελ. 370. Πάντως, στο τελικό κείμενο και των δύο «Συνταγμάτων» η προστασία του πολιτεύματος επαφίονταν στον στρατό (άρθρο 129 «Συντάγματος» 1968 και άρθρο 129 του «Συντάγματος» 1973· Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, 2011, σελ. 428).

μέχρι του σημείου ανατροπής της ισχύουσας συνταγματικής τάξης όπως συμβαίνει με την πρώτη περίπτωση. Η αντίσταση των πολιτών έχει διορθωτικό χαρακτήρα με σκοπό την αποτροπή ενεργειών που συνιστούν σοβαρή παραβίαση των διατάξεων που προστατεύουν τα δικαιώματα και προσδιορίζουν τη μορφή του Πολιτεύματος και λειτουργεί ως εμπόδιο σε μια ενδεχόμενη κατάλυση του Συντάγματος πριν την ολοκλήρωσή της. Μια τελευταία κατηγορία αφορά τα Συντάγματα στα οποία η αναγνώριση του δικαιώματος αντίστασης ερείδεται σε περισσότερους από έναν από τους παραπάνω λόγους, όπως είναι το [Σύνταγμα της Ονδούρας \(άρθρο 3\)](#)⁴³.

- 31 Επίσης η διεθνής διάσταση της κατοχύρωσης ενός δικαιώματος αντίστασης περιλαμβάνει και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτό το δικαίωμα αλλά και τα μέσα αντίστασης τα οποία θεωρούνται αποδεκτά. Οι επιλογές καλύπτουν όλο το δυνατό φάσμα. Σε κάποια Συντάγματα κατοχυρώνεται ως δικαίωμα, σε άλλα ως καθήκον και σε κάποια άλλα (ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνεται και το Ελληνικό) κατοχυρώνεται και ως δικαίωμα και ως καθήκον⁴⁴. Όσον δε αφορά τις επιλογές των μέσων αντίστασης υπάρχουν Συντάγματα τα οποία κατοχυρώνουν το σχετικό δικαίωμα μόνο έως το σημείο που αντίσταση δεν υπερβαίνει τα όρια της νομιμότητας που ισχύει και άλλα τα οποία επιτρέπουν ακόμη και ένοπλη αντίσταση⁴⁵. Το Ελληνικό Σύνταγμα αναφέρεται σε αντίσταση με κάθε μέσο. Αντίσταση «με κάθε μέσο» σημαίνει, αφενός, ότι κάθε

⁴³ Ωστόσο η αναφορά σε ένα συνταγματικό κείμενο μιας ποικιλίας λόγων που δικαιολογούν την αντίσταση μπορεί να δημιουργήσει αρκετά προβλήματα ιδίως αν οι αντιμαχόμενες πλευρές μιας πολιτικής διαμάχης χρησιμοποιούν επιλεκτικά κάποιους από αυτούς τους λόγους για να δικαιολογήσουν τη δράση τους. Για παράδειγμα, στην Ονδούρα ο Πρόεδρος Zelaya ο οποίος κηρύχθηκε έκπτωτος από το Ανώτατο Δικαστήριο μετά από κίνημα του στρατού, επειδή επιδίωξε να προκηρύξει δημοψήφισμα για να αλλάξει η συνταγματική διάταξη που προέβλεπε μια μόνο θητεία για το αξίωμα του προέδρου, διάταξη που ανήκε στον σκληρό πυρήνα του Συντάγματος, επικαλέστηκε το πρώτο εδάφιο της σχετικής διάταξης το οποίο κατοχυρώνει ένα δικαίωμα αντίστασης έναντι στρατιωτικού κινήματος, ενώ οι αντίπαλοί του στους οποίους δε συμπεριλαμβάνονταν μόνο ο στρατός αλλά και το μεγαλύτερο κόμμα της αντιπολίτευσης και το Ανώτατο Δικαστήριο επικαλέστηκαν το δεύτερο εδάφιο, το οποίο κατοχυρώνει ένα δικαίωμα αντίστασης με τη μορφή μάλιστα της εξέγερσης (insurrection) έναντι οποιουδήποτε επιχειρεί να καταλύσει τη συνταγματική τάξη. Για το ιστορικό της διαμάχης από συνταγματική σκοπιά D. Landau/Y. Roznai/R., *Dixon, From an unconstitutional amendment to an unconstitutional constitution? Lessons from Honduras*, *Global Constitutionalism*, 2019, σελ. 40 επ. Για μια περισσότερο αναλυτική περιγραφή των γεγονότων από τη σκοπιά του συνταγματικού δικαίου βλ. N. Feldman/D. Landau/B. Sheppard/L. Rosa Suazo, *Report to the Commission on Truth and Reconciliation of Honduras: Constitutional Issues*, 2011, [link](#).

⁴⁴ Φ. Σπυρόπουλος, 2022, ό.π., σελ. 104 επ.

⁴⁵ Για την πρώτη περίπτωση βλ. [το Σύνταγμα της Αρμενίας \(αρθ. 18b\)](#) ενώ για τη δεύτερη το Σύνταγμα της Ονδούρας (άρθ. 3).

μέσο, από το πιο ήπιο μέχρι το πιο έντονο, είναι θεμιτό, υπάρχει δηλαδή ευχέρεια επιλογής του, ανάλογα με τις συνθήκες της επιχειρούμενης κατάλυσης.

V. ΘΕΩΡΙΑ

1. Η έννοια της κατάλυσης του Συντάγματος

Ως κατάλυση του Συντάγματος νοείται η απώλεια της ισχύος του, δηλαδή η αδυναμία του Συντάγματος να εκπληρώσει τον εγγυητικό του ρόλο επειδή οι προληπτικές και κατασταλτικές εγγυήσεις τήρησής του έχουν αδρανοποιηθεί⁴⁶. Ως Σύνταγμα εννοείται το Πολίτευμα και όχι οι μεμονωμένες διατάξεις του Συντάγματος⁴⁷. Υπό αυτό το πρίσμα η άποψη ότι η θέσπιση αντισυνταγματικών νόμων δεν συνιστά κατάλυση του Συντάγματος φαίνεται ότι είναι η κυρίαρχη στη θεωρία⁴⁸. Όταν ιδίως υπάρχει η δυνατότητα άρσης της παραβίασης μιας συνταγματικής διάταξης μέσω της δικαστικής προστασίας τότε η παραβίαση δεν μπορεί να θεωρηθεί κατάλυση του Συντάγματος⁴⁹. Πράγματι η άρση μιας παραβίασης μέσω της δικαστικής προστασίας συνιστά λόγο που εμποδίζει την επίκληση και ενεργοποίησης του δικαιώματος αντίστασης. Αν η δικαιολόγηση για την επίκληση του δικαιώματος είναι η αποτροπή της αυθαιρεσίας και η τήρηση της συνταγματική νομιμότητας που οριοθετεί την πολιτική εξουσία, η ύπαρξη ενός μηχανισμού που αποτρέπει την αυθαιρεσία με την έκδοση δικαστικών δεσμευτικών αποφάσεων επιτελεί τον εγγυητικό ρόλο της τήρησης του Συντάγματος⁵⁰. Βέβαια παραμένει ανοιχτό το ζήτημα για τις περιπτώσεις που δεν προβλέπεται δικαστική προστασία έναντι μιας παραβίασης του Συντάγματος.

Η κατάλυση του Συντάγματος δεν συμβαίνει όμως μόνο με την επικράτηση ενός πραξικοπήματος. Στην έννοια της κατάλυσης περιλαμβάνεται κάθε μορφή σφετερισμού της Λαϊκής Κυριαρχίας, (άρθρο 120 παρ. 3 Σ.) η οποία συνιστά μια αυτοτελή μορφή κατάλυσης του Συντάγματος⁵¹.

⁴⁶ Φ. Σπυρόπουλος, 2022, ό.π., σελ. 42· Α. Μανιτάκης, *Το δικαίωμα αντίστασης*, ό.π., σελ. 913.

⁴⁷ Φ. Σπυρόπουλος, 2022, ό.π., σελ. 69 επ.

⁴⁸ Α. Σβώλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, 1934 σελ. 107· Φ. Σπυρόπουλος, 2022, ό.π., σελ. 72 επ· Α. Μανιτάκης, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 496.

⁴⁹ Φ. Σπυρόπουλος, 2022 ό.π., σελ. 49 επ, 74 επ.

⁵⁰ Για τη σχέση δικαιώματος αντίστασης και δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, Ε. Rubin, *Judicial Review and the Right to Resist*, *The Georgetown Law Journal*, 2008. Άξια μνείας είναι και η άποψη του Ν.Ν. Σαρίπολου στο Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου, τ. Β΄, ότι ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων συνάγεται από το δικαίωμα αντίστασης, Ν.Ν. Σαρίπολος, *Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου II*, 1923, σελ. 335.

⁵¹ Α. Μανιτάκης, *Το δικαίωμα αντίστασης*, ό.π., σελ. 914.

- 34 Εφόσον η έννοια της κατάλυσης δε συμπεριλαμβάνει μόνο την κατάλυση δια της βίας δεν μπορεί να αποκλειστεί a priori η δυνατότητα κατάλυσης του Συντάγματος ακόμη και μέσω της τήρησης διαδικασιών που τυπικά δεν παραβιάζουν τη δημοκρατική αρχή ούτε το «εξωτερικό περίβλημα» της συνταγματικής νομιμότητας μέσω π.χ. μιας αναθεώρησης που σέβεται τα διαδικαστικά όρια που θέτει το Σύνταγμα⁵². Όπως επισημαίνει ο Φ. Σπυρόπουλος η τεολογική και συστηματική ερμηνεία δεν αποκλείουν την ενεργοποίηση του δικαιώματος απέναντι και σε μη βίαιες απόπειρες κατάλυσης του Συντάγματος, δηλαδή απόπειρες οι οποίες προέρχονται από ενέργειες των πολιτικών παραγόντων που ενεργούν παρά και ενάντια στο Σύνταγμα⁵³.
- 35 Ωστόσο το ζήτημα της σχέσης μεταξύ του δικαστικού ελέγχου και δικαιώματος αντίστασης αποτελεί μια μόνο πτυχή της διερώτησης σχετικά με το εάν μια αναθεώρηση που δεν σέβεται τις ουσιαστικές και διαδικαστικές προϋποθέσεις συνιστά κατάλυση του Συντάγματος. Στη σχετική με το θέμα συζήτηση, σημασία αποδίδεται κυρίως στην έκταση και ένταση των αλλαγών που επιφέρει μια αναθεώρηση στη μορφή και βάση του πολιτεύματος. Η επιρροή των αλλαγών που επιφέρει μια αναθεώρηση στο Σύνταγμα ως σύνολο καθορίζει και το εάν θα χαρακτηριστεί κατάλυση ή όχι⁵⁴.
- 36 Στη σχετική με το θέμα συζήτηση σημασία αποδίδεται κυρίως στην έκταση και ένταση των αλλαγών που επιφέρει μια αναθεώρηση στη μορφή και βάση του πολιτεύματος.

⁵² Μία τέτοια περίπτωση είναι η αναθεώρηση του Συντάγματος με τήρηση των διαδικαστικών προϋποθέσεων που θέτει το Σύνταγμα. Αν το Σύνταγμα δεν θέτει ουσιαστικά όρια στην αναθεώρηση, τότε η επίτευξη μιας εκλογικής πλειοψηφίας μπορεί να οδηγήσει σε ριζική αλλαγή των στοιχείων του πολιτεύματος μέσω της αναθεωρητικής διαδικασίας. Η περίπτωση της Ουγγαρίας όπου μετά την εκλογική νίκη του κόμματος FIDESZ και την απόκτηση πλειοψηφίας 2/3 των εδρών στο κοινοβούλιο, πλειοψηφίας που επέτρεπε την αναθεώρηση του Συντάγματος χωρίς τη συναίνεση άλλων κομμάτων, το Σύνταγμα της Ουγγαρίας αναθεωρήθηκε δραστικά με τη θέσπιση διατάξεων που άλλαξαν τη μορφή του Πολιτεύματος είναι χαρακτηριστική. Βλ. ενδεικτικά J. Rupnik, *Hungary's Illiberal Turn: How Things Went Wrong*, *Journal of Democracy*, 2012, σελ. 132 επ· M. Bánkuti/G. Halmai/K.L. Scheppele, *Hungary's Illiberal Turn: Disabling the Constitution*, *Journal of Democracy*, 2012, σελ. 138 επ.

⁵³ Φ. Σπυρόπουλος, 2022, ό.π., σελ. 59-60.

⁵⁴ Άλλωστε η σύγχρονη τάση είναι οι ουσιαστικές αλλαγές στη συνταγματική τάξη μιας πολιτείας να επιτυγχάνονται μέσω σταδιακών και αποσπασματικών αλλαγών που λαμβάνουν χώρα όχι μόνο σε επίπεδο συνταγματικών αλλαγών αλλά και αλλαγών στο επίπεδο του κοινού νόμου, οι οποίες λειτουργούν συνδυαστικά προς την κατεύθυνση μιας αποδιάρθρωσης των θεσμικών αντιβάρων, βλ. Y. Roznai/T. Hostovsky Brandes, *Democratic Erosion, Populist Constitutionalism, and the Unconstitutional Constitutional Amendments Doctrine*, *Law and Ethics of Human Rights*, 2020, σελ. 19 επ.

Η επιρροή των αλλαγών που επιφέρει μια αναθεώρηση στο Σύνταγμα ως σύνολο καθορίζει και το εάν θα χαρακτηριστεί κατάλυση ή όχι⁵⁵.

Συνεπώς και η καταστρατήγηση του Συντάγματος, η τήρηση δηλαδή του γράμματος με ταυτόχρονη όμως στρέβλωση του πνεύματος ή του σκοπού του Συντάγματος ή της συγκεκριμένης συνταγματικής διάταξης μπορεί να οδηγήσει σε κατάλυσή του⁵⁶.

37

⁵⁵ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που αναφέρει ο Φ. Σπυρόπουλος, «Κατάλυση του Συντάγματος υπάρχει, όταν αναιρείται η ίδια η δικαστική εξουσία». Φ. Σπυρόπουλος, 2022 ό.π., σελ. 49. Δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι οι πρόσφατες αναθεωρήσεις του Συντάγματος στην Ουγγαρία επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τη δικαστική ανεξαρτησία ενώ και στην Πολωνία οι επεμβάσεις της νομοθετικής στη δικαστική εξουσία, με σκοπό τον αποτελεσματικότερο έλεγχό της από την κυβέρνηση, καθιστούν την ανεξαρτησία των δικαστών εξαιρετικά επισφαλή. Για τη σχέση κατάλυσης και αναθεώρησης του Συντάγματος, Ξ. Κοντιάδης, «Άρθ. 110», σε Σπυρόπουλος Φ./Κοντιάδης Ξ./Ανθόπουλος Χ./Γεραπετρίτης Γ., *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, ό.π., σελ. 1775 επ., και Ξ. Κοντιάδης, 2022, ό.π., σελ. 162 επ. Ως προς τα όρια της αναθεώρησης των συνταγματικών διατάξεων που αφορούν τη βάση και μορφή του Πολιτεύματος η παραβίαση των οποίων θα έθετε ζήτημα κατάλυσης του Συντάγματος, βλ. επίσης και την άποψη του Ε. Βενιζέλου, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021, σελ. 49, ο οποίος αναφέρει ότι οι διατάξεις που αφορούν τη βάση και μορφή του Πολιτεύματος, δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση «ως προς τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά τους». Προς την ίδια κατεύθυνση για την κατάλυση του Συντάγματος μέσω της αναθεώρησής του και ο Κ. Χρυσόγονος, *Σκέψεις για τη δικαστική αντιμετώπιση της αναθεώρησης του Συντάγματος*, ΤοΣ, 1997, σελ. 254. Παραμένει ωστόσο ανοικτό το ζήτημα ποια είναι τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά και εάν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν με ακρίβεια ανεξάρτητα από το ιστορικό συγκείμενο κάθε χώρας. Για παράδειγμα, η αλλαγή των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης και των λόγων για τους οποίους μπορεί να απολυθεί ένας δικαστής (άρθ. 88 παρ. 4 και 5 Σ.) συνιστά κάθε φορά μια απομείωση της δικαστικής ανεξαρτησίας τέτοιας έντασης που αλλάζει τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά της δικαιοκρατικής αρχής όπως αυτή κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα, ή η κρίση μας για την επίδρασή της στη δικαιοκρατική αρχή εξαρτάται από τις συνθήκες υπό τις οποίες λαμβάνει χώρα και από το αποτέλεσμα που θα έχει σε συνδυασμό με μια σειρά άλλων παραγόντων, όπως π.χ. είναι η δραστική αλλαγή της σύνθεσης ενός μη «φιλικού» προς την εκτελεστική εξουσία ανώτατου ή συνταγματικού δικαστηρίου;

⁵⁶ Βλ. Φ. Σπυρόπουλος, 2022, ό.π., σελ. 50-51. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα καταστρατήγησης του Συντάγματος νοείται η εντός των ορίων της γραμματικής διατύπωσης του Συντάγματος αναθεώρησή του σε αντίθεση όμως με τον σκοπό και το πνεύμα των διατάξεων που θέτουν τα όρια της αναθεώρησης, Ξ. Γιαταγάννας, 1975 ό.π., σελ. 633 επ. Η καταστρατήγηση των διατάξεων Συντάγματος μπορεί να θεωρηθεί μια μη βίαιη κατάλυση του Συντάγματος, όταν έχει ως αποτέλεσμα την κατάργηση των προληπτικών και κατασταλτικών εγγυήσεων του Συντάγματος, Ξ. Γιαταγάννας, 2017, ό.π., σελ. 1819 επ. Βέβαια το κρίσιμο ζήτημα είναι ότι σχεδόν ποτέ μια αναθεώρηση δεν καταργεί ρητά τις εγγυήσεις του Συντάγματος όπως είναι η διάκριση των εξουσιών. Το ζήτημα ανακύπτει όταν μια αναθεώρηση επηρεάζει την αρχή της διάκρισης των εξουσιών καθιστώντας την αναποτελεσματική μέσω της αλλαγής διατάξεων που αφορούν τη λειτουργία των θεσμών που συνδέονται με τη διάκριση των εξουσιών. Η απάντηση βέβαια εξαρτάται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του θεσμού -η λειτουργία του οποίου αλλάζει- χαρακτηριστικά που δεν είναι κοινά σε κάθε συνταγμα-

Το ίδιο ισχύει ακόμη περισσότερο στην περίπτωση που θα είχαμε μετατροπή του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος σε ήπιο, μέσω της αναθεώρησης του άρθ. 110, δηλαδή με την τήρηση των διαδικαστικών προϋποθέσεων που θέτει η ίδια η διάταξη⁵⁷. Σε αυτή την περίπτωση όμως (καταστρατήγηση των διατάξεων περί αναθεώρησης) η κατάλυση δεν είναι βίαιη όπως απαιτεί το άρθρο 120 παρ. 4 Σ. για να ενεργοποιηθεί το δικαίωμα αντίστασης. Συνεπώς το ζήτημα της ενεργοποίησης του δικαιώματος αντίστασης μπορεί να τεθεί μόνο υπό τους όρους του άρθρου 87 παρ. 2 Σ. Ωστόσο, ο ρόλος του δικαστή περιορίζεται μόνο στη μη συμμόρφωση με την τιθέμενη προς κατάλυση του Συντάγματος διάταξη. Δεν μπορεί να την ακυρώσει καθώς δεν προβλέπεται η σχετική δυνατότητα στο άρθρο 87 παρ 2 Σ. ούτε φυσικά να αποτρέψει τη δημιουργία μιας νέας συνταγματικής τάξης η οποία θα θέσει νέους όρους νομιμότητας⁵⁸.

2. Καθήκον ή Δικαίωμα

- 38 Σκοπός του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης («Οι Έλληνες δικαιούνται και υποχρεούνται») είναι η τήρηση του Συντάγματος. Η αντίσταση είναι έκφραση του καθήκοντος σεβασμού στο Σύνταγμα που προβλέπεται στο άρθρο 120 παρ. 2 Σ., και όχι ένα δικαίωμα που επιτρέπει την κατάλυση του ισχύοντος Συντάγματος από τον λαό και την αντικατάσταση του από ένα άλλο. Ο σεβασμός στο Σύνταγμα προϋποθέτει κάτι παραπάνω από μια εξωτερική συμμόρφωση στις επιταγές του: Μια θετική στάση απέναντι στο Σύνταγμα ως σύνολο, ανεξάρτητα αν συμφωνεί κανείς με τις επιμέρους ρυθμίσεις του⁵⁹. Σημαίνει την αποδοχή του Συντάγματος ως ορίου στη δράση των πολιτειακών οργάνων και των ατόμων, είτε μέσω της καθιέρωσης αρμοδιοτήτων για τα όργανα είτε μέσω της κατοχύρωσης δικαιωμάτων και ελευθεριών αλλά και

τική τάξη. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της Κολομβίας, όπου η αναθεώρηση της σχετικής με τον περιορισμό των θητειών του ΠτΔ συνταγματικής διάταξης, κρίθηκε από το Συνταγματικό Δικαστήριο ως υπέρβαση των υπόρρητων ορίων της αναθεώρησης, καθώς ο ΠτΔ έχει αρμοδιότητες σχετικά με τον διορισμό των δικαστών του Συνταγματικού Δικαστηρίου και των μελών του ΔΣ της Κεντρικής Τράπεζας, οπότε μία μακροχρόνια άσκηση των αρμοδιοτήτων από το ίδιο πρόσωπο κατά το Συνταγματικό Δικαστήριο θέτει ζήτημα διατάραξης του συστήματος θεσμικών αντιβάρων που θεσπίζει το Σύνταγμα, C. Bernal-Pulido, *Unconstitutional constitutional amendments in the case study of Colombia: An analysis of the justification and meaning of the constitutional replacement*, ICON, 2013, σελ. 339 επ.

⁵⁷ Α. Μανιτάκης, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, σελ. 319 επ.

⁵⁸ Ε. Βενιζέλος, *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, 1984*, σελ. 257· Ξ. Κοντιάδης, 2022, ό.π., σελ. 163.

⁵⁹ Φ. Σπυρόπουλος, 2022, ό.π., σελ. 67 επ.

περιορισμών στην άσκησή τους για τα άτομα. Ο σεβασμός βέβαια δεν εξικνείται μέχρι του σημείου πίστης στο Σύνταγμα, τουλάχιστον για τους ιδιώτες, καθώς σε αντίθετη περίπτωση μια σειρά ατομικών ελευθεριών θα στερούνταν περιεχομένου (πρβλ. την υποχρέωση πίστης στο Σύνταγμα την οποία υπέχουν οι δημόσιοι υπάλληλοι σύμφωνα με το άρθρο 103 παρ. 1 Σ.).

Στον βαθμό δε που κάθε Σύνταγμα οργανώνει και οριοθετεί την κρατική εξουσία, η σχετική υποχρέωση/καθήκον βαρύνει ιδιαίτερα τα πολιτειακά όργανα καθώς στην περίπτωση τους ο σεβασμός στο Σύνταγμα δεν εμπεριέχει τη διάσταση της ατομικής ελευθερίας, η οποία οριοθετεί τα όρια του σεβασμού όσον αφορά τους ιδιώτες, οι οποίοι είναι φορείς των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Άλλωστε το ίδιο το Σύνταγμα απαιτεί για τους δημοσίους υπαλλήλους, σε αντίθεση με τους ιδιώτες, πίστη στο Σύνταγμα (άρθρο 103 παρ. 1 Σ.) ενώ ακόμη και για τις περιπτώσεις που δεν ορίζεται η σχετική υποχρέωση για άλλα όργανα, η διάκριση μεταξύ αρμοδιότητας και ελευθερίας καθορίζει και τις υποχρεώσεις των οργάνων ως προς την τήρηση/σεβασμό του Συντάγματος. Η υποχρέωση τήρησης/σεβασμού του Συντάγματος από τα όργανα της Πολιτείας σημαίνει ότι αυτά δεν μπορούν να ενεργήσουν καθ' υπέρβαση των αρμοδιοτήτων τους, επειδή κατά την έννοια της αρμοδιότητας ό,τι δεν επιτρέπεται ρητά από το Σύνταγμα απαγορεύεται.

Εάν λοιπόν για τους ιδιώτες η υποχρέωση τήρησης του Συντάγματος εξαντλείται στην υπακοή και σεβασμό του Συντάγματος, δηλαδή έχει κυρίως τον χαρακτήρα ενός ατομικού δικαιώματος ακόμη και εάν ασκείται συλλογικά, ενός δικαιώματος που περιλαμβάνει ως δυνατότητα του φορέα και την αποχή από ενέργειες (δηλαδή να μην αντισταθεί), για τα όργανα της πολιτείας η σχετική υποχρέωση μπορεί να νοηθεί μόνο με θετικούς όρους, δηλαδή συνιστά μια υποχρέωση/καθήκον.

Φορείς δε του σχετικού δικαιώματος/καθήκοντος κατά το Σύνταγμα είναι μόνο οι Έλληνες πολίτες. Στον βαθμό όμως που ως φορείς του σχετικού δικαιώματος αναγνωρίζονται τα πολιτικά κόμματα αλλά και ενώσεις προσώπων⁶⁰ και η κατά το άρθρο 120 παρ. 2 Σ. υποχρέωση σεβασμού του Συντάγματος επεκτείνεται σε όλους τους αποδέκτες των ρυθμίσεων του ημεδαπούς και αλλοδαπούς⁶¹, δεν μπορεί να αποκλειστεί η συμπερίληψη των αλλοδαπών στους φορείς, καθώς είναι πλέον δεκτό και από τη θεωρία και τη νομολογία ότι μέλη αυτών των συσσωματώσεων μπορούν να είναι και αλλοδαποί.

⁶⁰ Φ. Σπυρόπουλος, 2022, ό.π., σελ. 98 επ.

⁶¹ Χ. Τσιλιώτης 2022, ό.π., σελ. 193.

VI. ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

- 42 Η σχετική με το άρθρο 120 Σ. νομοθεσία περιλαμβάνει ελάχιστα νομοθετήματα τα οποία μπορούν να ενταχθούν σε τρεις κατηγορίες. Τα νομοθετήματα που αφορούν τις υποχρεώσεις των υπαλλήλων σε περίπτωση επιχειρούμενης κατάλυσης του Συντάγματος (άρθρο 120 παρ. 4), τα νομοθετήματα που αφορούν την υποχρέωση σεβασμού και τήρησης του Συντάγματος (άρθρο 120 παρ. 2 και 4 Σ.) και τα νομοθετήματα που αφορούν την τιμωρία των σφετεριστών της λαϊκής κυριαρχίας (άρθρο 120 παρ. 3 Σ.), καθώς η συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη θεσπίζει μια ουσιαστικού και δικονομικού ποινικού περιεχομένου διάταξη, η οποία αφορά την τιμωρία των σφετεριστών της λαϊκής κυριαρχίας⁶².
- 43 Στην πρώτη κατηγορία εντάσσεται η διάταξη του άρθρου 11 του Γενικού Κανονισμού Υπηρεσίας στον Στρατό (Π.Δ 180/1984) το οποίο αναφέρει ότι «*Στρατιωτικός στον οποίο δίνεται διαταγή που αποβλέπει φανερά στην κατάλυση του Συντάγματος (εκτέλεση Πραξικοπήματος) έχει το καθήκον, να μην την εκτελέσει και να αναφέρει αμέσως και χωρίς καθυστέρηση σε προϊστάμενο του διατάξαντος, διαφορετικά θα έχει ακέραιη την ευθύνη της εκτελέσεως ή της αποσκοπήσεως μιας τέτοιας διαταγής*».
- 44 Στη δεύτερη κατηγορία μπορεί να ενταχθεί το άρθρο 25 παρ. 3 του Υπαλληλικού Κώδικα (ν. 3528/2007) το οποίο αναφέρεται στις υποχρεώσεις των δημοσίων υπαλλήλων σε περίπτωση που δεχθούν πρόδηλα αντισυνταγματική διαταγή και ορίζει ότι «*Αν η διαταγή είναι προδήλως αντισυνταγματική ή παράνομη, ο υπάλληλος οφείλει να μην την εκτελέσει και να το αναφέρει χωρίς αναβολή*». Η πρόβλεψη αυτή αντιδιαστέλλεται με τις υποχρεώσεις που απορρέουν από διαταγή η οποία προδήλως αντίκειται σε διατάξεις νόμων ή κανονιστικών πράξεων. Σε αυτή την περίπτωση ο υπάλληλος μπορεί εκφράσει τις αντιρρήσεις του στην πρώτη διαταγή, υποχρεούται όμως να υπακούσει σε δεύτερη διαταγή του προϊσταμένου του, εφόσον υπάρχει επείγοντων και εξαιρετικών λόγων δημοσίου συμφέροντος. Στην πρώτη περίπτωση δηλαδή κάμπτεται εντελώς η υποχρέωση εκτέλεσης των εντολών/διαταγών των προϊσταμένων που είναι βασικό στοιχείο της ιεραρχικά διαρθρωμένης δημόσιας διοίκησης, ενώ στη δεύτερη όχι⁶³.

⁶² Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021, σελ. 356

⁶³ Η έννοια της πρόδηλης αντισυνταγματικότητας δεν μπορεί να προσδιοριστεί με απόλυτη ακρίβεια. Αυτό δε σημαίνει όμως ότι δεν υπάρχουν κριτήρια που βοηθούν στον προσδιορισμό της, Χ. Τσιλιώτης, *Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από την εκτελεστική λειτουργία*, 2010, σελ. 805 επ. Ένα από τα κριτήρια είναι εάν η διάταξη είναι σαφής ως προς το νόημα της και άμεσης εφαρμογής, όπως είναι οι διατάξεις των άρθρων 6 παρ. 2 & 4 Σ., 7 παρ. 2, 62 παρ. 1 Σ. Υπό αυτό

Στην τρίτη κατηγορία εντάσσεται το άρθρο 134 ΠΚ σύμφωνα με το οποίο «Τιμω- 45
ρείται με την ποινή της ισόβιας ή πρόσκαιρης κάθειρξης: Α) όποιος αποπειράται να
αποστερήσει με οποιονδήποτε τρόπο τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας ή αυτόν που ασκεί
την προεδρική εξουσία από την εξουσία που έχουν κατά το Σύνταγμα, Β) όποιος απο-
πειράται με σωματική βία ή με απειλές σωματικής βίας: α) να παρεμποδίσει κάποιον
απ' αυτούς από την άσκηση της συνταγματικής εξουσίας του ή να τον εξαναγκάσει
να επιχειρήσει πράξη που απορρέει από αυτή την εξουσία και β) να μεταβάλλει το
πολίτευμα του Κράτους.

2. Με ισόβια ή πρόσκαιρη κάθειρξη τιμωρείται όποιος, εκτός από την περίπτωση της 46
προηγούμενης παραγράφου: α) επιχειρεί με βία ή απειλή βίας ή με σφετερισμό της
ιδιότητάς του ως οργάνου του Κράτους να καταλύσει ή να αλλοιώσει ή να καταστήσει
ανεργό, διαρκώς ή προσωρινώς, το δημοκρατικό πολίτευμα που στηρίζεται στη λαϊκή
κυριαρχία ή θεμελιώδεις αρχές ή θεσμούς του πολιτεύματος αυτού, β) επιχειρεί με τα
μέσα που αναφέρονται στο προηγούμενο εδάφιο και με τρόπο πρόσφορο να διαταράξει
την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος, να αποστερήσει ή να παρακλώσει τη Βουλή,
την Κυβέρνηση ή τον Πρωθυπουργό από την ενάσκηση της εξουσίας που τους παρέχει
το Σύνταγμα ή να τους εξαναγκάσει να εκτελέσουν ή να παραλείψουν πράξεις που απορ-
ρέουν από την εξουσία αυτή».

Ως πρωθύστερο του άρθρου 120 Σ. αλλά όχι άσχετο με τη συγκεκριμένη διάταξη 47
θεωρείται και το ψήφισμα Δ΄ της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής της 18.01.75 κατά το
οποίο «Η Δημοκρατία δικαίω ουδέποτε κατελύθη». Το συγκεκριμένο ψήφισμα μπορεί
να θεωρηθεί ως μια έκφραση διακηρυκτικού χαρακτήρα καθώς ουδείς δύναται να
καταργήσει τη δημοκρατία δια νόμου⁶⁴. Ωστόσο εμπεριέχει μια πολύ κρίσιμη διάταξη
η οποία σχετίζεται με το δικαίωμα αντίστασης. Στο άρθρο 5 του Ψηφίσματος ορίζεται
ότι «αληθής έννοια του άρθρου 1 του Π.Δ. υπ' αριθ. 519 της 26^{ης} Ιουλίου 1974 περί
χορηγήσεως αμνηστίας, είναι ότι δεν περιλαμβάνονται οπωσδήποτε εις την υπ' αυτού
χορηγουμένην αμνηστία πάντα τα καθ' οιονδήποτε τρόπον και χρόνον τελεσθέντα εγκλή-
ματα των φορέων και εν γένει οργάνων της εκ του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου
1967 προελθούσης καταστάσεως μέχρι και της 23ης Ιουλίου 1974, ως και των πάσης
φύσεως συνεργών τούτων». Η αμνηστία δηλαδή αφορά μόνο τις πράξεις αντίστασης

το πρίσμα η άρνηση αστυνομικού να συλλάβει τον Βουλευτή Δ. Τσοβόλα μετά από εντολή του
Προέδρου του Ειδικού Δικαστηρίου του άρθρου 86 Σ. στο οποίο δικαζόταν, επειδή διατάρασε την τάξη
του δικαστηρίου, κρίνεται ως ορθή με βάση το άρθρο 62 παρ. 1 Σ. (Το παράδειγμα αναφέρεται σε Χ.
Τσιλιώτης, 2010, ό.π., στην υπ. 86).

⁶⁴ Φ. Βασιλόγιαννης, *Το μίσος για τη Φιλελεύθερη Δημοκρατία*, 2019, σελ. 111.

εναντίον της δικτατορίας, διότι η αντίσταση είναι νοπή μόνο απέναντι σε ένα καθεστώς που έχει καταλύσει βίαια το Πολίτευμα.

VII. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

- 48 Η νομολογία σχετικά με το άρθρο 120 Σ. είναι μάλλον περιορισμένη και αφορά υποθέσεις που εκδικάστηκαν κατά την πρώτη δεκαετία της Μεταπολίτευσης. Η πρώτη κατηγορία υποθέσεων αφορά τη σύσταση των φιλοβασιλικών σωματείων. Τα ελληνικά δικαστήρια με μια σειρά από αποφάσεις έκριναν ότι η σύσταση φιλοβασιλικών σωματείων αντίκειται στο Σύνταγμα επικαλούμενα εκτός των διατάξεων των άρθρων 1 και 110 Σ. και τις διατάξεις του άρθρου 120 παρ. 2, 3 και 4 Σ. Σύμφωνα με το σκεπτικό των αποφάσεων από το πλέγμα των ανωτέρω διατάξεων προκύπτει ότι το Ελληνικό Σύνταγμα κατοχυρώνει το Πολίτευμα της Προεδρευομένης Κοινοβουλευτική Δημοκρατίας και άρα δεν είναι δυνατή η σύσταση σωματείων που έχουν ως σκοπό την αλλαγή του Πολιτεύματος. Αντιμετωπίζουν δηλαδή το άρθρο 120 ως μια πηγή περιορισμών του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 12 Σ., αγνοώντας τη νομική φύση του σχετικού δικαιώματος, ως ατομικού δικαιώματος συλλογικής δράσης, δηλαδή ενός δικαιώματος το οποίο κατοχυρώνει για τους φορείς του μια σφαίρα ελεύθερης από κρατικές παρεμβάσεις δράσης, στον βαθμό που δεν προβαίνουν σε πράξεις κατάλυσης του Συντάγματος, όπως απαιτεί το άρθρο 120 παρ. 3 και 4 Σ.⁶⁵ Ούτε επίσης η διάταξη του άρθρου 120 παρ. 2 Σ. περί υποχρέωσης σεβασμού στο Σύνταγμα θα μπορούσε να θεμελιώσει έναν σχετικό περιορισμό διότι, όπως έχει εξηγηθεί ανωτέρω, η έννοια του σεβασμού δεν μπορεί για τους ιδιώτες να φθάσει έως το σημείο αναίρεσης των ελευθεριών των οποίων θεωρούνται φορείς (βλ. ανωτέρω V.ΙΙ).
- 49 Οι άλλες δύο υποθέσεις στις οποίες έγινε αναφορά στο άρθρο 120 παρ. 4 είναι οι ακόλουθες:
- 50 Α) η ΣτΕ 2336/80 Δ΄ τμήμα⁶⁶, με την οποία κρίθηκε η συνταγματικότητα της απαγόρευσης εξόδου από τη χώρα ιερέα με απόφαση του οικείου μητροπολίτη. Ο ιερέας ήταν προσκεκλημένος σε συνέδριο αντιστασιακών συγγραφέων στην Ισπανία εξαιτίας της

⁶⁵ Βλ. Πρθεσ 1344/1975, ΠρΑθ 447/1976 [ΤοΣ, 2 (1976), 254, 517] αντίστοιχα, ΕφΑθ 299/1978 [ΤοΣ, 4 (1978), 559]. Οι αποφάσεις αυτές θεώρησαν ως παράνομο τον σκοπό των υπό σύσταση φιλοβασιλικών σωματείων και απέρριψαν τις σχετικές αιτήσεις για έγκριση του καταστατικού τους.

⁶⁶ ΣτΕ 2336/1980 [ΤοΣ, 6 (1980), 395 επ.], όπου και η εισήγηση του Συμβούλου Μποτόπουλου, 401 επ. – βλ. και το σχόλιο του Ν. Ρώτη. *Συνταγματική τάξη και ιεροί κανόνες (ΣτΕ 2336/80)*, ΤοΣ, 1980, σελ. 428 επ.

αντιστασιακής του δράσης κατά την περίοδο της δικτατορίας. Η απόφαση της Ιεράς Συνόδου στην οποία παραπέμφθηκε το θέμα ήταν ότι οι ιερείς απαγορεύεται να συμμετέχουν σε πολιτικές συγκεντρώσεις. Το ΣτΕ επέλεξε να κρίνει το ζήτημα μόνο υπό το πρίσμα της απαγόρευσης λήψης ατομικών διοικητικών μέτρων. Ωστόσο ο εισηγητής (σύμβουλος Β. Μποτόπουλος), έθεσε το ζήτημα της συμβατότητας μιας τέτοιας απαγόρευσης με το άρθρο 120 παρ. 4 Σ. το οποίο κατοχυρώνει ένα δικαίωμα και υποχρέωση αντίστασης. Η μη εξέταση της συμφωνίας ή μη της απαγόρευσης εξόδου με το άρθρο 120 παρ. 4, στέρησε τη νομολογία από μια απόφαση που θα έδινε κάποιες διευκρινήσεις επί του κανονιστικού περιεχομένου της σχετικής διάταξης, όπως επισημαίνει ο Ν. Ρώτης στο σχόλιό του.

Β) Η Μον.Πλημ.Αθηνών 84464/1985⁶⁷, η οποία έκρινε παρεμπιπτόντως το ζήτημα της ψήφου του αναπληρωτή ΠτΔ («ψήφος Αλευρά») κατά την εκλογή νέου ΠτΔ το 1985, κρίνοντάς την αντίθετη στο Σύνταγμα. Κατά το δικαστήριο, η εκλογή του νέου Προέδρου με αυτό τον τρόπο συνιστά κατάλυση του Συντάγματος⁶⁸ και συνεπώς ο τότε ισχύων Ποινικός Κώδικας που θεσπίστηκε με τη μορφή Π.δ/τος το οποίο εκδόθηκε από τον νέο Πρόεδρο, είναι ανίσχυρος κατ' εφαρμογή του άρθρου 87 παρ. 2 Σ.⁶⁹. Ωστόσο η δικαστική αυτή απόφαση δείχνει και τα όρια της δικαστικής εξουσίας, καθώς σε μια τέτοια περίπτωση αρκείται στη διαπίστωση της κατάλυσης του Συντάγματος και στη μη εφαρμογή των διατάξεων που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος αλλά δεν διαθέτει από μόνη της την ικανότητα ανατροπής της κατάλυσης, ιδίως όταν πρόκειται για μια μεμονωμένη απόφαση που δεν υιοθετήθηκε από τη νομολογία ούτε αποτέλεσε έρεισμα αποτελεσματικής δράσης των φορέων του δικαιώματος/καθήκοντος αντίστασης.

VIII. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το δικαίωμα αντίστασης μετά από μια περίοδο μακαριότητας και κυριαρχίας των αντιλήψεων περί του τέλους της ιστορίας, οι οποίες καθιστούσαν ιστορικό αναχρονισμό την επίκλησή του προβάλλει ξανά στο προσκήνιο. Οι νέες απειλές απέναντι στη

⁶⁷ Μον. Πλημ. Αθηνών 84464/1985, [Αρχείον Νομολογίας, 1985, 563-574].

⁶⁸ Σύμφωνα με την απόφαση, η κατάλυση του Συντάγματος συνίσταται στην «κατάργηση στη συγκεκριμένη περίπτωση του Εκλογικού Σώματος ως οργάνου εξουσίας και κατάλυση στην πράξη της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας», την παράλειψη διάλυσης της Βουλής μετά την άκυρη ψήφο του Προέδρου της Βουλής που αναπλήρωνε τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την παραβίαση της μυστικότητας της ψηφοφορίας κατά την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας.

⁶⁹ «Και τούτο ανεξάρτητα του ζητήματος της θεμελίωσης της νομιμοποίησης της εξουσίας του Προέδρου της Δημοκρατίας στη κανονιστική δύναμη των πραγμάτων που ρύθμισαν οι εκλογές και της αναγνώρισεως του αποτελέσματος της ρυθμίσεως», Αρχείον Νομολογίας, 1985, σελ. 574.

δημοκρατία δεν έχουν πλέον τη μορφή του πραξικοπήματος ή τουλάχιστον δεν έχουν μόνο αυτή τη μορφή. Η κατάλυση του Συντάγματος, με τη μορφή της *de facto* απώλειας της ισχύος του, η οποία ενεργοποιεί το δικαίωμα αντίστασης, μπορεί να γίνει ακόμη και με την εκπεφρασμένη δημοκρατικά βούληση του λαού και με την τυπική τήρηση των διαδικασιών αναθεώρησης του Συντάγματος.

- 53 Ωστόσο η κατάλυση του Συντάγματος μέσω της καταστρατήγησης των διατάξεών του για την αναθεώρηση παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες. Αφενός, η αναθεώρηση ενός Συντάγματος πολλές φορές επιφέρει ένα σωρευτικό αποτέλεσμα σε σχέση με αλλαγές που προηγήθηκαν στο επίπεδο του ουσιαστικού και όχι μόνο του τυπικού Συντάγματος (π.χ. αλλαγές στον εκλογικό νόμο, αλλαγές στη σύνθεση και αρμοδιότητες των δικαστηρίων που γίνονται με νόμο)⁷⁰. Τέτοιου τύπου αλλαγές και όχι στρατιωτικά πραξικοπήματα αποτελούν τις πλέον συνήθεις απειλές για τη δημοκρατία⁷¹. Συνεπώς η κατάλυση του Συντάγματος δεν είναι το αποτέλεσμα μιας μεμονωμένης ενέργειας αλλά μιας εξέλιξης σε πολλά στάδια, καθένα από τα οποία συμβάλει στο τελικό αποτέλεσμα. Αφετέρου, οι αλλαγές αυτές συμπεριλαμβανομένης και της αναθεώρησης έχουν γίνει μετά από αποφάσεις αντιπροσωπευτικών σωμάτων ή και άμεσα του λαού μέσω δημοψηφισμάτων. Συνεπώς, ακόμη και όταν οδηγούν σε κατάλυση του Συντάγματος, αυτή δε συνδυάζεται με τη χρήση βίας αλλά μόνο με τη δυνατότητα χρήσης βίας. Δηλαδή η απώλεια της ισχύος του Συντάγματος δεν είναι το αποτέλεσμα της χρήσης βίας, η οποία καθιστά αδύνατη της εφαρμογή του. Είναι το αποτέλεσμα αλλαγών οι οποίες δεν επηρεάζουν μεν την εφαρμογή του αλλά την αποτελεσματικότητά του ως προς τον εγγυητικό του ρόλο⁷².
- 54 Επιπλέον πρόκειται για αλλαγές οι οποίες, παρά το ότι γίνονται κατά παράβαση των ορίων αναθεώρησης του Συντάγματος, απολαμβάνουν δημοκρατικής νομιμοποίησης. Συνεπώς δεν μπορούν να θεωρηθούν *a priori* εκτός των ορίων του δημοκρατικού αυτοκαθορισμού ενός λαού. Για τον λόγο αυτό άλλωστε η σύγχρονη συνταγματική θεωρία δεν αποκλείει εκ των προτέρων τη δυνατότητα συνταγματικής αλλαγής εκτός της αναθεωρητικής διαδικασίας, εφόσον το εύρος και η ένταση της υποστήριξης

⁷⁰ Η ουσιαστική έννοια του Σ. αφορά το αντικείμενο ή περιεχόμενο της συνταγματικής ρύθμισης. Κανόνες που διέπουν την οργάνωση του κράτους (μορφή πολιτεύματος, συγκρότηση και αρμοδιότητες των άμεσων οργάνων, σχέσεις μεταξύ τους) ανήκουν στο ουσιαστικό Σύνταγμα, Α. Μανιτάκης, 2004α, ό.π., σελ., 122 και Ε. Βενιζέλος, 2021α, ό.π., σελ.18].

⁷¹ S. Choudry, *Transnational Constitutionalism and a Limited Doctrine of Unconstitutional Constitutional Amendments: A Reply to Rosalind Dixon and David Landau*, ICON, 2017, σελ. 828.

⁷² Για τον εγγυητικό ρόλο του Συντάγματος Α. Μανιτάκης, *Η Συνταγματική Οργάνωση του Κράτους*, 2009, σελ. 25 επ.

των αλλαγών από τον λαό καθιστούν τη διαδικασία υιοθέτησης των αλλαγών εξίσου ή περισσότερο συμπεριληπτική από τη διαδικασία αναθεώρησης που προβλέπει το Σύνταγμα.⁷³

Το κρίσιμο όμως στοιχείο στις περιπτώσεις αναθεώρησης του Συντάγματος που αλλοιώνουν τον εγγυητικό του ρόλο, δεν είναι ότι οι αλλαγές στο τυπικό και ουσιαστικό Σύνταγμα έχουν τη συναίνεση του λαού, αλλά ότι αναιρούν μια βασική ιδιότητα της δημοκρατίας όπως αυτή εμφανίζεται στη νεωτερικότητα, η οποία είναι ότι η δημοκρατία αποτελεί ένα ανοικτό και αέναα ατελές πρόταγμα. Η κατάργηση ή αδρανοποίηση των εγγυήσεων του Συντάγματος αποσκοπεί στην παγίωση μιας συγκεκριμένης πλειοψηφίας ως αληθούς, καθιστώντας την αρχή της πλειοψηφίας από διαδικαστική σε ουσιαστική αρχή του Πολιτεύματος. Υπό αυτή την έννοια ο δημοκρατικός χαρακτήρας των αλλαγών αυτών δεν αρκεί για να αδρανοποιήσει το δικαίωμα αντίστασης. Δεν θα μπορούσαμε δηλαδή να ισχυριστούμε ότι εφόσον τέτοιου είδους αλλαγές αποτελούν έκφραση του λαού δεν θα μπορούσε ο λαός να αντισταθεί σε αυτές⁷⁴. Η υιοθέτηση της αντίθετης άποψης θα άλλαζε τη μορφή της αντιπροσώπευσης που προϋποθέτει η νεωτερική δημοκρατία. Θα τη μετέβαλε από αντιπροσώπευση «εις το όνομα» σε αντιπροσώπευση «επί»⁷⁵, θα μετέβαλε δηλαδή τον λαό σε μια υπερβατική αρχή, αντιπρόσωποι του οποίου μπορεί να είναι μόνο όσοι είναι οι «αληθείς» εκπρόσωποι αυτής της αρχής επί της γης. Άλλωστε όπως αναφέρει και ο Φ. Σπυρόπουλος, η κατάλυση του Συντάγματος δεν είναι απαραίτητο να είναι και βίαιη για να ενεργοποιηθεί το δικαίωμα αντίστασης, αρκεί να έχει τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που την καθιστούν

55

⁷³ Βασικός υπέρμαχος αυτής της θέσης είναι ο Bruce Ackerman. Βλ. εντελώς ενδεικτικά, B. Ackerman, *We the People*, vol 2: Transformations 2000, σελ. 3 επ. Το κρίσιμο βέβαια στοιχείο στη θεωρία του Ackerman είναι ότι η δημοκρατική νομιμοποίηση των αλλαγών, οι οποίες λαμβάνουν χώρα εκτός της προβλεπόμενης διαδικασίας αναθεώρησης του Συντάγματος των ΗΠΑ, δεν νοείται ως κατάργηση των εγγυήσεων τήρησης του Συντάγματος, αλλά μάλλον ως διορθωτικός παράγοντας μιας άκαμπτης εφαρμογής των εγγυήσεων, που επιτρέπει την επίτευξη αλλαγών οι οποίες καθιστούν το πολίτευμα των ΗΠΑ περισσότερο συμπεριληπτικό. Πρόκειται για αλλαγές, οι οποίες όχι μόνο δεν αναιρούν τις βασικές προκείμενες της φιλελεύθερης δημοκρατίας, αλλά αντίθετα τις διευρύνουν.

⁷⁴ Άλλωστε το σημαντικότερο είναι να προληφθεί η κατάλυση του Συντάγματος, Α. Βλαχογιάννης, «Υπακοή δια της αντίστασης. Η παιδαγωγική λειτουργία του άρθρου 120παρ 4», επίμετρο, σε Φ. Σπυρόπουλος, 2022 ό.π., σελ. 224 επ., ιδίως στις περιπτώσεις κατά τις οποίες η κατάλυση του Συντάγματος είναι το αποτέλεσμα μια σειράς ενεργειών που οδηγούν σταδιακά σε κατάλυση των εγγυήσεων του Συντάγματος, Χ. Τσιλιώτης, 2022, ό.π., σελ. 189.

⁷⁵ Για τη διαφορά μεταξύ των δύο μορφών αντιπροσώπευσης Η. F. Pitkin, *The Concept of Representation*, 1972, σελ. 39 επ.

κατάλυση (στην οποία κατά τον Φ. Σπυρόπουλο συμπεριλαμβάνεται και ο σφετερισμός της λαϊκής κυριαρχίας με κάθε τρόπο, άρθρο 120 παρ. 3 Σ.) και όχι απλή παραβίαση του Συντάγματος⁷⁶. Σε κάθε περίπτωση πάντως, το εάν η αντίσταση στην κατάλυση ενός Συντάγματος, που έχει απωλέσει de facto την ισχύ του μέσω μιας αναθεώρησης, μπορεί να αποτρέψει την αντικατάστασή του από ένα νέο Σύνταγμα που επιβάλλεται με όρους αποτελεσματικής επιβολής, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η αλλαγή έχει εξασφαλίσει τη νομιμοποίησή της μέσω τήρησης διαδικασιών που συνιστούν έκφραση της συναίνεσης του λαού στις αλλαγές, είναι ένα ζήτημα που θα κριθεί τελικά εν τοις πράγμασι σε μεταγενέστερο χρόνο, δηλαδή στο πεδίο της αποδοχής του από αυτούς που θα κληθούν να το τηρήσουν και να το σεβαστούν.

⁷⁶ Φ. Σπυρόπουλος, 2022 ό.π., σελ. 59 επ.